

Malíř, Jiří

Počátky českých politických stran na Moravě 1848–1890

In: Malíř, Jiří. *Od spolků k moderním politickým stranám : vývoj politických stran na Moravě v letech 1848-1914*. 1. vyd. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 1996, pp. 22-80

ISBN 8021012730

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122790>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

POČÁTKY ČESKÝCH POLITICKÝCH STRAN NA MORAVĚ 1848–1890

2.1. CELKOVÉ PODMÍNKY VZNIKU POLITICKÝCH STRAN NA MORAVĚ

2.1.1. Národnostní faktory: Vývoj politických stran a politického stranictví na Moravě se nevyhybně vnořil do obecných vývojových trendů a procházel obdobnými etapami jako strany jinde v Evropě. I zde je možno sledovat vývoj od honoračních stran ke stranám masovým, od stran „všenárodních“ ke stranám zájmovým. Zároveň však v rámci habsburské monarchie působily národnostní, právní, politické a sociálně ekonomické faktory, které ovlivňovaly podobu a směřování politických stran.

Politické strany se v národnostně smíšené habsburské monarchii na rozdíl od většiny jiných států, kde primárním dělítkem mezi stranami byly především různé společenské koncepty, formovaly a vyvíjely na nacionální bázi, i když ani zde, zejména v jejich počátcích, nebyly řídké případy nacionální a národněpolitické konverze. Přes obdobná programová a zájmová východiska a různé náběhy a pokusy nevytvořili čeští, němečtí, italští, slovinští atd. liberálové, katolíci ani agrárníci nadnárodní liberální, katolickou nebo agrární stranu, ale dělili se v prvé řadě nacionálně. Pro národnostně smíšené země, jakou byla Morava, to znamenalo, že i na zemské úrovni se vyvíjely politické strany primárně založené na národnostním principu a teprve sekundárně se dále členily podle světónázorových, sociálních a zájmových aspektů. Důsledkem těchto určeností bylo relativně oddělené formování českých a německých politických stran a jejich systémů na Moravě. Na druhé straně to znamenalo, že české politické strany na Moravě vznikaly v úzké souvislosti s vývojem českého národního hnutí a že hledaly a nacházely spojence v českých politických stranách v Čechách a ve Slezsku i Dolních Rakousích, podobně jako německé politické strany na Moravě hledaly oporu v německých stranách v ostatních korunních zemích monarchie.

2.1.2. Právní a sociálně ekonomické souvislosti: Tyto vazby a spojenectví přes hranice země byly nutně asymetrické a jen relativně pevné, protože byly určovány a ovlivňovány také desintegračními faktory, a to nejen různým stupněm intenzity národnostních problémů v jednotlivých zemích, ale především rozdíly v sociálně ekonomické struktuře, odlišnými právně administrativními a mocenskopolitickými podmínkami i tradicí a stereotypy politického myšlení v kategoriích zemského patriotismu. Rámcově administrativně právní podmínky

pro vývoj politických stran jednotlivých národností a v jednotlivých zemích byly jen v určitém smyslu stejné. Zárodky stran, které se v habsburské monarchii v podobě různých názorových proudů objevovaly už v době předbřeznové jako výraz úsilí o větší politickou participaci nejen stavů, ale také ekonomicky i společensky silícího měšťanstva, narážely v celé monarchii na bariéry metternichovského absolutistického vládního systému nepřipouštějícího přeměnu dosavadních stavovských zemských sněmů ve skutečná parlamentární zastupitelstva.¹ I když revoluční léta 1848–1849 uvolněním veřejného života a svoláním říšského sněmu a zemských sněmů, založených už na principu volitelnosti, vytvořila základní předpoklady pro formování politických stran na základě parlamentárních frakcí, politických spolků a tisku, nástup neoabsolutismu tento slibný náběh přerušil. Skutečné možnosti pro vznik stran se tak otevřely až v 60. letech v éře zavedení ústavnosti v monarchii. Ale ani ústavní experimenty 60. let a zdomácnění parlamentarismu po přijetí prosincové ústavy r. 1867, která zůstala základním a až na malé korekce (zvláště v oblasti volebního práva) také neměnným ústavním rámcem vývoje monarchie až do r. 1918, nepředstavovaly jasně vymezený a právně zaručený *raison d'être* pro formování politických stran.

Volební právo s volebními kuriemi a volebním censem deformovalo princip reprezentativnosti politického zastoupení jak v ohledu sociálním, tak národnostním. Složitý volební klíč diskriminující různé skupiny obyvatelstva ostře rozlišoval společnost na politicky privilegovanou a neprivilegovanou a kromě tenké vrstvy politiků a jejich voličů ponechával značnou oblast veřejného života na pospas nepolitických forem společenské organizace. Nedostatečný prostor, který ústava a volební systém vyhražovaly ve společnosti pro věci politické, tak byl suplován tiskem, různými zájmovými hnutími, nepolitickými hospodářskými, kulturními, zájmovými aj. spolky, korporacemi a grémii, včetně obecní samosprávy. Formování politických stran a jejich charakter tak byly od počátku ovlivněny různou mírou politické participace jednotlivých složek společnosti i různou mírou opory, kterou strany hledaly a nacházely v nepolitické sféře. Omezení volebního práva tak později paradoxně působilo na nadměrné přesahování politiky a politických stran do sféry nepolitické a na parcelaci a segmentaci celého veřejného života.

K nezřetelnému vymezení hranic mezi stranami a nepolitickou sférou každodennosti velkou měrou přispěla i faktická neexistence právního zakotvení politických stran v ústavním systému monarchie. Ústava ani právní řád v habsburské monarchii neznaly pojem politická strana. Jedinou právní oporou pro jejich existenci zůstávaly spolkové a shromažďovací zákony z r. 1867, které však pro organizační výstavbu stran jako právních subjektů neposkytovaly dostatek právních záruk. Spolkový zákon, který zakotvoval existenci politických spolků, omezoval možnosti jejich využití při organizační výstavbě politických

1 A. OKÁČ, *Český sněm a vláda před březnem 1848. Kapitoly o jejich ústavních sporech* (Praha 1947); O. URBAN, *Kapitalismus a česká společnost* (Praha 1978).

stran zákazy v oblasti členství (jen dospělí mužové, povinné seznamy členů), organizačního propojení s jinými spolky (zákaz zakládání filiálek spolků), teritoriálního rozšíření (jen v rámci jedné země) i činnosti (oznamovací povinnost schůzí a regulace účasti nečlenů).² V důsledku toho politické strany mohly politických spolků využít při svém organizování jen částečně. Politické spolky s celozemskou působností byly zakládány jako jedna z mála možností organizačního podchycení sítě důvěrníků strany a jako prostředek pro svolávání jejich porad. Na lokální úrovni se při budování stranické organizace musela stranická vedení spoléhat na tříšť regionálních politických spolků a teprve později se mohla opřít o nově zakládané místní a okresní organizace strany. Ty však do značné míry vznikaly a fungovaly na základě shromáždovacího zákona jako „shromáždění v uzavřených místnostech“ a mohly tak veřejné schůze svolávat jen prostřednictvím jiných spolků nebo jako akce jednotlivců.³ Základy organizace stran tak spočívaly hlavně na nepolitických organizacích (čtenářské, hospodářské, odborové, sportovní, později i mládežnické, ženské a různé jiné zájmové organizace a spolky) i akciových společnostech (vydavatelská družstva tiskových orgánů)⁴ anebo tkvěly docela mimo soustavu oficiálně založených spolků (místní a okresní organizace strany). V praxi to znamenalo, že při činnosti nepolitických spolků často hrozilo jejich rozpuštění pro překročení stanov⁵ a že v případě celé vnitřní soustavy stranických organizací, které nebyly právně zajištěny, žily strany v právní nejistotě, třebaže politické strany a jejich organizace se staly součástí každodenního života a byly fakticky akceptovány jak veřejností, tak i státními orgány. Politické strany tak vznikly a fungovaly „de facto“, ale ne „de jure“.

2.1.3. Zemský rámec formování stran: Enormní zakotvení politických stran v nepolitických organizačních formách tak činilo jejich celkový charakter ve větší míře závislým na zvláštích sociálně ekonomického a národnostního prostředí, v němž se vyvíjely. To se promítalo jak do rozdílů mezi politickými stranami podle jednotlivých zemí monarchie, tak do rozdílů mezi českými a německými stranami v rámci jedné země. K rozdílům v míře a kvalitě propojení jednotlivých stran s různě strukturovaným sociálním zápolím přispívaly i zemské volební řády. Ty byly rovněž postaveny na kuriovém a censovním volebním právu a lišily se v jednotlivých zemích jen nuancemi v kvantitativním vymezení jednotlivých kurií a v jejich odlišném početním poměru. Vzhledem k rozdílům

2 Zákon č. 134 a 135/1867 říšského zákoníku. Srov. DEJINY ŠTÁTU A PRÁVA NA ÚZEMÍ ČESKOSLOVENSKA V OBDOBÍ KAPITALIZMU 1, 1848–1918 (Bratislava 1971) 199.

3 Srov. návody, které poskytovalo vedení agrární strany svým stoupencům: J. M. / = J. MAR-CHA/, Jak zakládati agrární organizace? Příručka pro stoupence strany agrární (Brno 1911) 16–20; nebo pokyny německých křesťanských sociálů v brožurce WIE GRÜNDET UND WIE LEITET MAN VEREINE? (Brünn 1898).

4 Vydavatelská družstva hrála velkou roli až do konce století a jejich úloha nepominula ani v éře masových stran.

5 To byl případ Selského spolku v Olomouci, který byl r. 1890 rozpuštěn, protože se angažoval při přípravě na říšské volby, což mu stanovy nedovolovaly. Srov. níže.

v národnostní a sociálně ekonomické skladbě jednotlivých zemí a jejich obyvatelstva však i tyto nuance hrály při profilování jednotlivých stran významnou úlohu, protože měly při jejich působení ve společnosti různé efekty. V případě moravské národní strany např. znamenaly koncentraci jejího těžiška do venkovské kurie a tím i její zvýšenou orientaci na venkovské voliče a přednostní hledání organizačních opor ve svěbytných strukturách rolnického i katolického hnutí (okresní hospodářské jednoty, katolické jednoty).

Národnostní složení Čech a Moravy bylo sice obdobné, ale charakter smíšeného osídlení, často nacionálně podmíněný vztah město-venkov a rozdíly v sociální stratifikaci české a německé společnosti⁶ vytvářely rozdílné podmínky pro politickou mobilizaci českého a německého obyvatelstva a tím také pro vývoj a postavení jednotlivých zemských stran. Strany v jednotlivých zemích tak přes širší nadregionální manévrovací prostor, který jim nabízela nacionálně pojatá politika a centrální vídeňský parlament, tvořily relativně svěbytný systém, v němž se zájmy stran a vztahy mezi nimi na lokální i zemské rovině utvářely často nezávisle na celonárodních stranických centrech.

2.1.4. Honorační strany: S uvedenými skutečnostmi souvisel charakter politických stran v počátcích parlamentárního politického života jako stran honoračních.⁷ Značně omezená participace širších vrstev obyvatelstva na politice nevyžadovala vytváření hierarchizovanější a pevněji organizované struktury strany. Pro politické strany byla proto příznačná minimální organizovanost spočívající prakticky jen v existenci stranického vedení, které zprvu nebylo ani voleno a skládalo se hlavně z poslanců a politicky aktivních jednotlivců z majetkové a vzdělanostní elity dané národní společnosti. Jeho aktivita byla zřejmě hlavně kolem voleb. Proto někdy zároveň vystupovalo také jako volební výbor navrhuující kandidátku a řídicí volební kampaň. Postupně se vedení strany strukturovalo jako výkonný výbor, který byl po ustálení institutu pravidelných sjezdů stoupenců volen sjezdem a jehož závislost na poslancích se pod tlakem neposlanců ne bez sporů a bojů postupně zmenšovala.

Významnou úlohu při formování stranického ústředí a při jeho vyzářování navenek hrál tisk. Tiskový orgán a vydavatelstvo (často jako akciová společnost) tvořily dlouho do konce 19. století důležité organizační jádro, kolem něhož se seskupovalo jak vedení strany, tak její stoupenci. V čele stranického tisku stávali buď sami představitelé strany, nebo častěji placené pracovní síly, které později mnohdy zároveň zastávaly administrativní a organizační funkci tajemníka strany. Jejich vazby na stranu nemusely vždy být dány jejich stranickou

6 Statistická srovnání viz: A. BOHÁČ, Vývoj Čechů a Němců na Moravě 1–3, in: ČMM 32 (1908) 113–137, 270–306, 366–389; A. BOHMANN, Böhmen und Mähren-Schlesien in der Bevölkerungstatistik; in: ZfOF 14 (1965) 39–93; E. FISCHER, Soziologie Mährens in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts als Hintergrund der Werke Marie Ebner-Eschenbachs (Leipzig 1939); DIE HABSBURGERMONARCHIE 1848–1918, 3/1, vyd. A. Wandruszka a P. Urbanitsch (Wien 1980) 489–521; J. KOŘÁLKA, Tschechen (1991), zvláště 76–133.

7 Srov. pozn. 10 v úvodní kapitole 1.2.

příslušností, jejich ekonomická závislost na vedení strany je však stavěla do značně podřízeného postavení.⁸

Jediným organizačním pojátkem mezi vedením strany a stoupenci a voliči zůstávali kromě tisku důvěrníci strany, kteří zvláště pokud neexistoval celozemský spolek, tvořili také jedinou spojnicí stranického ústředí s různými lokálními spolky. Důvěrnická síť strany, jež vznikala a fungovala neformálně na principu osobních kontaktů a známostí mezi lokálními společenskými špičkami (honoracemi), tak tvořila až do období formování masových stran jejich nejdůležitější organizační základ. Vytvářela ve stranické struktuře nejen vertikální informační a organizační vazby, ale postupným zformováním okresních a krajských sborů důvěrníků zajišťovala i vazby horizontální, protože od 70. let vznikající lokální politické spolky (nejčastěji s okresní působností) nemohly podle zákonů navzájem vytvářet žádné organizační spojení. Důvěrníci zajišťovali také napojení různých zájmových organizací a korporací na stranické ústředí, zvláště pokud členy těchto korporací nebyli přímo žádní poslanci nebo předáci strany.

Neformálnost a relativní volnost stranických vazeb byla živnou půdou pro vznikání frakcí i pro jejich relativně nezávislé působení a činnost, na druhé straně jim vytvářela dostatečný prostor k seberealizaci, takže většinou nehledaly vlastní politické uplatnění zcela mimo rámec strany. Honorační strany tak byly zároveň stranami „všenárodními“, které mohly politicky zastřešovat různorodé zájmové skupiny. To bylo ovšem možné potud, pokud většina obyvatelstva byla bez volebního práva a pokud se dělčí a protichůdné zájmy jednotlivých skupin politicky aktivního obyvatelstva vzhledem na celkovou nerozvinutost sociální struktury společnosti projevovaly jen v zárodečné podobě.

2.1.5. Všenárodní strany, velkostatkářské strany, sociální demokracie: Všechny tyto skutečnosti se promítly také do vývoje politických stran na Moravě. Politickými reprezentantkami obou nacionálně stále zřetelněji oddělených společností na Moravě se staly „všenárodní“ honorační strany — česká národní strana a německá liberální strana — které ve spojení s politickými frakcemi velkostatkářů jako jediné strany až do 90. let 19. století ovládaly politický život země. Jejich odlišení neplynulo jen z primárnosti nacionálních dělítek a protikladu federalistického a centralistického programu, který zastávaly, ale i z rozdílů v charakteru sociálního složení jejich stoupenců a v rozdílech politické participace.⁹ Ta byla

8 Platí to zejména o počátečním období stranického tisku. Srov. J. JANÁK, Z počátků českých novin na Moravě. Studie ke vzniku Moravské orlice; in: VVM 21 (1969) 106–120; M. BĚLOHLÁVEK, František Uman — první redaktor Moravské orlice; in: Brno mezi městy střední Evropy (Brno 1983) 101–109; K. TOMĚŠ, Vilém Foustka. Z dob bojů za české Brno a českou Moravu, 2. vyd. (Brno 1932); V. HATLÁK, Žurnalista Eman Hatlák 1873–1897 (Brno 1937). O strukturálních změnách úlohy tisku v pozdějším stádiu politického stranictví srov. níže kap. 5.1.2.3.

9 Srov. J. MALÍŘ, Zur Problematik der tschechischen bürgerlichen Vertretung im mährischen Landtag in den Jahren 1861–1913; in: E. Bruckmüller, U. Döcker, H. Stekl, P. Urbanitsch (ed.), Bürgertum in der Habsburgermonarchie. (Wien-Köln 1990) 223–241; TÝŽ, Das

v obou případech omezena na sociálně a vzdělanostně vyšší vrstvy, ale s ohledem na sociální strukturu českého a německého obyvatelstva na Moravě a stupeň jeho národního uvědomění byla u obou národů kvalitativně odlišná. Zatímco k politicky aktivnímu německému obyvatelstvu patřily vedle početných vzdělaných vrstev a vyššího úřednictva také vlivné průmyslové kruhy, k uvědomělé české společnosti se hlásili jen jednotlivci a skupinky, zpočátku z drtivé většiny zejména z řad řemeslnictva a živnostnictva, dále inteligence, studentstva, kněžstva a nižšího úřednictva a později i rolnictva.¹⁰ Obě strany byly od sebe rozlišeny též politickými důsledky procesu modernizace a demokratizace, který zaměřoval jejich pozornost na dosud politicky a mnohdy i národnostně indiferentní obyvatelstvo. Protože k němu patřil hlavně český venkov, ale i nižší vrstvy moravských měst, v nichž silné německé měšťanstvo bez ohledu na etnické složení hospodářsky, jazykově, kulturně a mocensky mnohdy překrývalo etnicky české, sociálně však slabší vrstvy, intenzita politického působení na tyto vrstvy a zájem o ně byly v případě české národní a německé liberální strany odlišné.

Mimo dosah politické aktivity obou národně politických rivalů přitom většinou dlouho zůstávaly ty skupiny obyvatel (šlechta, konzervativní byrokracie, část katolického obyvatelstva, dělnické hnutí, ale ojediněle i jedinci z řad anacionálního měšťanstva), které vzhledem ke svému společenskému postavení, tradici či ideologii stály mezi oběma nacionálními tábory.

Velkostatkáři, resp. šlechtické strany jako strany rodové a majetkové elity, ale bez členského zázemí, a od 70. let také sociální demokracie jako strana se stále početnější a organizovanější členskou základnou, ale bez jakékoliv účasti v parlamentárních nebo samosprávných tělesech, se typově lišily mezi sebou navzájem i od obou národně orientovaných politických stran. Velkostatkáři na jedné straně a dělnické hnutí na straně druhé tak tvořili politická seskupení, která i když do obou občanských stran částečně přesahovala — v prvním případě politickým a parlamentárním spojenectvím, v druhém případě nároky občanských stran na politické vedení dělnictva — byla výlučnými společenskými silami, které se od počátku vymykaly vznikajícímu systému jak českých, tak německých politických stran, formovaných na národnostním principu. Zatímco velkostatkářské strany odbouráváním privilegovaného volebního práva se v průběhu

deutsche und das tschechische Bürgertum in Mähren und seine Landtagsvertretung; in: Spojující a rozdělující na hranici — Verbindendes und Trennendes an der Grenze (= Opera Historica 2. Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis 1992, České Budějovice 1992) 97–106.

- 10 Srov. např. složení prostějovského pěveckého spolku Orlice r. 1862, kde z 86 členů kromě 13 profesně nespecifikovaných členů bylo 44 tkalců, dále po 3 obuvníků, učitelích a obchodnících, po 2 krejčích, studujících a soukromnících po 1 kováři, rolníku, hostinském, stolaři, písaři, knihaři, kožešník, sedláři, úředníku, klempíři, čalouníku, bednáři a pekaři. V olomoucké Slovanské lípě zase r. 1848 zcela převládali studenti a profesori, kterých bylo z 150 na 130, a duchovní (8). Srov. J. JANÁK, České kulturní spolky na Moravě v prvním třetíletí po vydání Říjnového diplomu; in: VVM 18 (1966) 71–87, zde 79–80; J. NOVOTNÝ, Slovanská lípa 1848–1849, I (1976) 64. Viz též níže pozn. 25.

desetiletí ještě více stahovaly do své stavovské výlučnosti a odcizovaly se i kooperaci s občanskými stranami a začlenění do jejich politického systému, sociální demokracie se naproti tomu postupně parlamentarizovala, ale zároveň nacionalizovala a tak integrovala do nacionálně a občansky formovaného systému politických stran.¹¹

2.2. ÉRA JEDNÉ NÁRODNÍ STRANY (DO R.1890)

Uvědoměle národně česká společnost na Moravě byla až do 90. let 19. století politicky reprezentována jedinou stranou — národní stranou — s níž byl prakticky až do počátku 90. let spojen celý český politický a stranický vývoj na Moravě. Její vznik sahá do počátku 60. let, ale její zárodky jako politické představitelky českého národního hnutí tkví už v samých počátcích politického života na Moravě, které je možno podobně jako v celém Rakousku hledat již v době předbřeznové a v revolučním roce 1848, kdy se vedle pokusů o politické uplatnění stavů množily také projevy společenské a politické emancipace měšťanstva.¹² Protože počátky českého stranictví úzce souvisely s rozvojem českého národního hnutí, které bylo na Moravě svým sociálním zázemím a stupněm národního uvědomění ve srovnání s Čechami ještě ve 40. letech značně slabé, byly také pokusy o politickou artikulaci českého měšťanstva na Moravě v době předbřeznové mizivé.¹³ Výraznější posun v tomto směru přinesl teprve rok 1848–1849, ale i tehdy se vznikající politická reprezentace českého národního hnutí, z níž pak vznikla národní strana na Moravě, jen pomalu formovala v seskupení, které kromě hájení národně kulturních a školských požadavků bylo schopno formulovat národně české přístupy také k dobovým politickým, státoprávním a ústavním otázkám.¹⁴ A tak teprve ústavní změny v 60. letech se staly

11 To je také důvod, proč problematika velkostatkářských stran je podána jen v exkursu a proč je časově zařazena do období před rokem 1890 (do 2. kapitoly), zatímco výklad o sociální demokracii je pojat do období po r. 1890 (do 4. kapitoly).

12 J. HEIDLER, *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových* (Praha 1920); A. OKÁČ, *Český sněm* (1947); O. URBAN, *Kapitalismus* (1978).

13 Před r. 1848 a ještě dlouho poté šlo vlastně jen o formulování národně kulturních a školských požadavků. Srov. R. DVORÁK, *Dějiny Moravy 5* (Brno 1904); M. TRAPL, *České národní obrození na Moravě v době předbřeznové a v revolučních letech 1848–1849* (Brno 1977); M. PLAČKOVÁ, *O moravském zemském feudálně stavovském patriotismu v době předbřeznové*; in: *VVM 29* (1977) 37–44; TÁŽ, *Politická aktivita moravských vlastenců v 30. a 40. letech 19. století*; in: *VVM 27* (1985) 22–28; V. KOTRBA, *Landespatritismus und vaterländischer Historismus in der Vergangenheit Mährens*; in: *Deutsche und Tschechen. Beiträge zu Fragen der Nachbarschaft zweier Nationen* (München 1971) 51–98; M. OTÁHAL, *Die Anfänge der tschechischen Politik (bis 1848)*; in: V. PREČAN (vyd.), *Acta Creationis. Independent Historiography in Czechoslovakia 1969–1980* (b. m. = Hannover 1980) 92–118; TÝŽ, *Czech Liberals in the Year 1848*; in: *Kosmas 3/2 a 4/1* (1984/1985) 49–108; TÝŽ, *Čeští liberálové v roce 1848*; in: *SbH 37* (1990), 93–129.

14 Typický je příklad A. Pražáka, který ještě v r. 1848 na zemském sněmu proti pražské petici obhajoval anacionální stanovisko zemské autonomie, aby se teprve postupně profiloval ve

předpokladem k petrifikaci politických stran jako trvalého fenoménu veřejného života a tedy i národní strany na Moravě.

Prostředkem politické transformace českého národního hnutí v politickou stranu a jejího pronikání mezi voličstvo se v tomto raném období stalo v prvé řadě volební a parlamentární seskupení činných národních aktivistů, jejich tisk a první spolky. Přes velmi úzký záběr svého organizačního a programového působení si vznikající národní strana jako strana „všenárodní“ nárokovala být mluvčím celého českého národního hnutí i všeho českého obyvatelstva Moravy. Narážela přitom jak na politickou a zpočátku i národní indiferentnost většiny obyvatel, tak na do značné míry autonomně se vytvářející katolický a dělnický a později i rolnický tisk a spolky. Díky jejich působení se pod politickým deštníkem národní strany vytvářely zárodky sociálně, konfesionálně a zájmově orientovaných hnutí. Jejich intenzivní organizační a agitační činnost dlouho nepřesahovala do politické sféry. Ta tak zůstávala v podstatě až do konce 80. let vyhražena parlamentární reprezentaci národní strany, v níž ostatně jak katolické, tak agrární hnutí mělo některé své exponenty. Přes náběhy k vlastnímu politickému postupu zůstala obě hnutí v rámci národní strany jako její frakce a k jejich přerodu v samostatné politické strany až do 90. let nedošlo.¹⁵ Jejich každodenní sociálně, hospodářsky a nábožensky orientované aktivity v širokých vrstvách obyvatel však v nich vytvářely podhoubí pro svébytné subkultury, z nichž později vyrůstal jak katolický, tak agrární politický tábor.

„Všenárodní“ charakter národní strany nebyl do 90. let v podstatě narušen ani dělnickým hnutím, i když zejména jeho socialisticky orientovaný proud se už v 70. letech vymkl pokusům o kontrolu staročeskými předáky.¹⁶ Dělnické hnutí tím, že bylo volebním systémem vyloučeno z politické participace na parlamentárním životě i na místní samosprávě, nepředstavovalo pro národní stranu atraktivnější objekt politického zájmu a do 90. let ani vážnější konkurující politický subjekt. Podobně jako u katolického a agrárního hnutí důležitější než sám fakt přerodu dělnického hnutí v politickou stranu byla z hlediska formování politických stran skutečnost, že sociální demokracie si bez ohledu na své omezené politické možnosti pod příkrovem dlouhodobého neparlamentárního a pololegálního působení v masách svých stoupenců rovněž vytvářela vlastní svébytnou subkulturu. Skutečná politizace dělnického hnutí, motivovaná hlavně jeho zápasem o rozšíření volebního práva a o prosazení sociálních požadavků, neprobíhala výhradně pod sociálně demokratickým praporem, ale částečně též ve spojení s politickým katolicismem i se samotným národním hnutím. Kromě katolického, agrárního a sociálně demokratického tábora tak v odporu k sociálně

vůdce národně uvědomělých moravských Čechů. Srov. J. MALÍŘ, Morava na předělu. K formování národního vědomí na Moravě v letech 1848–1871; in: ČMM 109 (1990) 345–363.

15 Na tom nic nemění samostatné rolnické kandidatury při volbách r. 1884 a 1885, které přes částečný úspěch k organizačnímu osamostatnění rolnické frakce ještě nevedly.

16 Pokusy staročechů o ovládnutí dělnických spolků skončily neúspěchem a dělnické hnutí se vyvíjelo vedle národního hnutí víceméně autonomně. Srov. níže.

demokratickým nárokům na vedení dělnického hnutí vznikaly zárodky tábora národně sociálního.¹⁷

2.2.1. ZÁRODKY NÁRODNÍ STRANY V LETECH 1848–1849

2.2.1.1. *Parlamentární frakce r. 1848–1849*: Zárodky moravské národní strany v podobě českého tisku, prvních spolků a vzniku české parlamentární frakce vznikaly už v revolučním roce 1848. K jejich náležitému rozvinutí však došlo jen v omezené míře, protože pohnuté politické události zastihly představitele českého národního hnutí na Moravě politicky nepřipravené. Na rozdíl od Čech došlo k jejich personálnímu, organizačnímu i programovému propojení se vznikající českou politickou reprezentací jen v omezené míře, neboť parlamentární zastoupení moravských Čechů na moravském zemském i říšském sněmu se formovalo bez větší účasti a vlivu předáků českého národního hnutí na Moravě.¹⁸ Z českých národních patriotů, jako byli F. M. Klácel, A. V. Šembera, B. Sylva Taroucca, M. Mikšíček, J. Melichar, J. Kozánek, L. Fritz, B. Rozehnal, J. Helcelet, I. J. Hanuš ad., se díky malé národní uvědomělosti širších vrstev českého obyvatelstva Moravy a nedostatečné předvolební přípravě při volbách prosadila jen malá část. Nízká politická kultura, nepřipravenost voličů i kandidátů a zasahování úřadů do voleb způsobily, že účast na volbách byla malá a jejich výsledky nahodilé. Přes trojí volební kampaň — do německého parlamentu ve Frankfurtu n. M., do moravského zemského sněmu a do vídeňské říšské rady — a přes poměrně dlouhé zasedání zemského sněmu v Brně a říšského sněmu v Kroměříži, které jinak představovaly nebyvalou příležitost k politizaci veřejnosti, nedošlo k rozsáhlejší národněpolitické mobilizaci českého obyvatelstva na Moravě.¹⁹

17 Viz níže kap. 4.4. Srov. též zajímavé svědectví z dějin brněnského dělnického spolku Beseda v 80. letech 19. století. F. BALCAR, Přehled dějin Besedy dělnictva československého za první čtvrtstoletí, t. j. od ustavující valné hromady dne 26. října 1884 do dnešního dne 29. května 1909 (Brno 1909).

18 Pokus o organizovanější postup národně uvědomělých Čechů ztroskotat už v počátcích na obavách z negativních reakcí úřadů i německé veřejnosti, které byly vyvolány zveřejněním volebního provolání Národní jednoty v června 1848. Podepsali ho tehdy čelní představitelé národního hnutí. Srov. níže pozn. 27.

19 O nepřipravenosti obyvatelstva na volby srov. řadu dokladů in: J. DVOŘÁK, Moravské sněmování roku 1848–49 (Telč 1898) 133–134; H. TRAUB, Morava a volby na ústavodárný sněm říšský r. 1848; in: Osvěta 45 (1915) 502–509, 584–591, 654–661, 731–745, zde hlavně: 731–734; J. RADIMSKÝ, Volby do moravského „selského sněmu“ r. 1848 na Frenštátsku; in: Naše Valašsko 11 (b. d. = 1949) 104–107; K. OTTO, Průběh voleb na Holešovsku v revolučním roce 1848; in: Historický sborník. Studie Krajského musea v Gottwaldově, č. 13 (Gottwaldov 1957) 70–77; TÝŽ, Jak volilo Valašsko do Frankfurtu; in: Naše Valašsko 11 (o. J. = 1949) 100–104. Podobně o malém zájmu veřejnosti o zasedání parlamentu v Kroměříži srov. J. SPÁČIL, Kroměřížský sněm 1848–1849. Kronika prvního ústavodárného shromáždění rakouských národů (Kroměříž 1933) 44, 70–72, 75–79; J. ŽOUREK, Památná holdovací deputace Hanáků ústavodárnému sněmu v Kroměříži; in: VVM 2 (1947) 27–36.

Pasivité českého venkova odpovídalo složení českých poslanců na moravském zemském i v říšském sněmu. Zastoupení národně uvědomělých Čechů z Moravy v říšském sněmu nebylo početné a ve srovnání se zastoupením Čechů z Čech nebylo také dostatečně reprezentativní.²⁰ Neaktivněji vystupující čeští zemští poslanci byli advokáti, kteří byli zvoleni jako majitelé velkostatků (J. Dvořáček) nebo za velkostatky v držení korporací a měst (A. Pražák, J. Lachnit), zatímco nejpočetněji zastoupení čeští poslanci za venkov nevystupovali až na několik výjimek (J. Wurm, J. Chlumský) aktivně a uvědoměle česky.

Výsledkem bylo, že nejen na stavovském zemském sněmu, ale posléze i na „selském“ sněmu, který byl zvolen na základě poměrně širokého volebního práva,²¹ mezi poslanci českého původu přetrvávala ideově programová i psychologická přednacionální spojitost s moravskou zemskou autonomií, která brzdila organizování poslanců na národnostním základě.²²

Předpoklady pro národně uvědomělejší politické seskupení moravských Čechů se začaly vytvářet teprve na sklonku roku 1848 na kroměřížském sněmu, na němž už vystupovaly pevněji organizované poslanecké kluby s organizačními statuty, programy a disciplinou.²³ Čeští poslanci z Moravy tehdy postupně vstoupili do Slovanského klubu, v jehož rámci vytvořili na počátku roku 1849 Moravský klub v čele s J. Ohéřalem vybavený určitou volností postupu v otázkách týkajících se výhradně Moravy.²⁴

-
- 20 Seznam zemských poslanců viz J. DVOŘÁK, *sněmování (1898)* 247–253; seznam říšských viz: *Poslancové na sněmu říšském*; in: *Národní noviny* 2, č. 22 (26. 1. 1849) 85–86. Z 38 říšských poslanců z Moravy svým původem bylo „Slovany“ jen asi 20 poslanců, ale uvědomělých Čechů z nich byla jen asi jedna třetina: patřil mezi ně A. Pražák, J. Beck, V. Brázdil, J. Ohéral, F. Ganzwohl. Srov. též: H. TRAUB, *Morava a volby (1915)* 742; R. MARŠAN, *Čechové a Němci r. 1848 a boj o Frankfurt (Praha 1898)* 174.
- 21 Na rozdíl od Čech na Moravě zasedal 30. 3. — 13. 5. 1848 původní stavovský sněm, který souhlasil s rozšířením sněmu o zástupce měst a venkovských obcí. Srov. A. MEZNÍK, *Poslední zasedání na moravském sněmu r. 1848 (Praha 1877)*; J. DVOŘÁK, *Moravské sněmování (1898)* 75–129. Nově zvolený „selský sněm“ zasedal 31. 5. 1848 — 24. 1. 1849 a do značné míry navazoval na stavovský sněm. Srov. MÄHRISCHES LANDTAGSBLATT enthaltend die Verhandlungen des Mährischen Landtags in den Sitzungen vom 31. Mai 1848 bis 24. Jänner 1849 (Brünn 1849); J. DVOŘÁK, *Moravské sněmování (Telč 1898)* 133–234; K. HUGELMANN, *Die österreichischen Landtage im Jahre 1848, III (Wien-Leipzig 1940)*.
- 22 O malé roli národnostních rozdílů ve sněmovní politice svědčí i to, že sněm vystupoval v klíčových otázkách doby poměrně jednotně, i když zastoupení německých a „slovanských“ Moravanů bylo téměř rovnoměrné. K rozporům docházelo spíše mezi zástupci venkova a měst.
- 23 Srov. *Pravidla Slovanského klubu v Kroměříži*; in: *Národní noviny* 2, č. 37 (13. 2. 1849) 145; JAN OHÉRAL, *Denkwürdigkeiten aus den Jahren 1848 und 1849. Erinnerungen, Erlebnisse, Rückblicke eines Reichstagsabgeordneten*; in: *Jurende's Mährischer Wanderer* 40 (1851) 111–139; F., *Die politischen Lebensfragen für Oesterreich*; in: *TAMTĚŽ* 140–155.
- 24 Do klubu vstoupilo z 48 poslanců zvolených na Moravě a Slezsku jen 17 členů. Srov. *V Kroměříži*; in: *Moravské noviny* 2, č. 45 (22. 2. 1849) 178; JAN OHÉRAL, *Denkwürdigkeiten (1851)* 111–139; J. SPÁČIL, *Kroměřížský sněm (1933)* 44–48; H. TRAUB, *Dějiny Matice moravské (Brno 1911)* 7.

2.2.1.2. *Spolky*: Jen váhavé formování česky orientované parlamentární frakce mohlo být pouhým náběhem ke vzniku politické strany, zvláště když mělo velmi malou oporu v nerozvinutém spolkovém životě. České spolky na Moravě vznikaly velmi obtížně a jejich propojení s parlamentární frakcí bylo značně omezené. Původně národně utrakvistické zemské instituce z doby před-břežnové a neoabsolutismu (zemské muzeum, hospodářská společnost a její historicko-statistická sekce) se na rozdíl od vývoje v Čechách postupně vyvíjely v opory německých národních snah na Moravě. První národně české spolky, které byly v letech 1848–49 pod názvem Slovanská lípa zakládány i v moravských městech, jako byla Olomouc, Uh. Hradiště, Kroměříž, Nové Město, Velké Meziříčí a Kojetín, ale ne v Brně,²⁵ vznikly vesměs mimo okruh oficiální české politické reprezentace a vyznačovaly se orientací na obdobné radikálnější laděné spolky v Čechách.²⁶ Navíc nepřečkaly éru neoabsolutismu. Působení prvního celomoravského uvědoměle českého spolku — Jednota moravská v Brně — který byl založen 6. 6. 1848 českými patrioty, bylo hned v zárodku ochromeno ostře negativní reakcí úřadů a německých nacionalů na výzvu, kterou se jednota obracela na voliče před volbami do vídeňského sněmu, takže jeho činnost se ani po přijetí stanov nerozproudila.²⁷ Nová Národní jednota sv. Cyrila a Metoděje (Moravská národní jednota), která z iniciativy poslanců Moravského klubu na kroměřížském sněmu (zejména J. Ohéřala) měla absenci celomoravského organizačního centra zaplnit, však byla založena teprve až 17. 4. 1849. Jako jeden z mála českých spolků přežil tento spolek 50. léta, ovšem za cenu změny svých stanov a názvu. Jako kulturní a vydavatelský spolek Matice moravská (od 1853)

25 Rozdíl mezi Brnem, kde pokus o založení Slovanské lípy v Brně na konci roku 1848 byl neúspěšný, a Olomoucí, kde Slovanská lípa měla hned po založení 28. 5. 1848 více jako 100 členů, vyplýval hlavně z aktivity studentů, kterých Brno nemělo. Srov. Oznámení; in: Týdeník 1, č. 25 (22. 6. 1848) 199–200; Z Brna; in: Týdeník 2, č. 2 (18. 1. 1849) 15–16. Studenti a profesori olomoucké univerzity (J. Vlk, F. Zapletal, F. Lepař, F. Mošner, I. J. Hanuš, J. Helcelet) se také rozhodující měrou zasloužili o orientaci olomoucké Lípy slovanské na spolupráci se spolky v Čechách: spolek byl zastoupen na slovanském sjezdu, kde byl podán protest moravskému zemskému sněmu a národnímu výboru proti „utiskování národnosti moravské od úředníkův...“, a na sjezdu Slovanských lip v Praze. Spolek měl na sklonku r. 1848 celkem 150 členů, z toho bylo 130 studentů a profesorů, 8 duchovních, několik řemeslnických tovaryšů a 1 měšťan; Srov. též J. NOVOTNÝ, Slovanská lípa 1848–1849. K dějinám prvního českého politického spolku 1 (Praha 1976) 17, 63–64; 71–72; J. BARTOCHA, K dějinám „Lípy slovanské“ v Olomouci roku 1848–1849 (Uherské Hradiště b. d.); J. BARTOCHA, Jan Vlk, národní buditel moravský; in: Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci 40 (1928) 125–139; M. TRAPL, Olomoucká universita v prvním (vzestupném) období revoluce 1848; in: Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, Historie 4 (Praha 1957) 5–54.

26 Účast poslance A. Pražáka na založení spolku v Uh. Hradišti na počátku roku 1849 svědčila o změně postoje českomoravských politiků k sblížení mezi Moravou s Čechami. Srov. J. BARTOCHA, K dějinám „Lípy slovanské“ v Uherskem Hradišti v l. 1848–1848; in: ČMM 36 (1912) 267–275; J. NOVOTNÝ, Slovanská lípa 1 (1976) 73.

27 Srov. Slovo o sněmu říšském ve Vídni; in: Týdeník 1, č. 24 (15. 6. 1848) 192; Pravidla Jednoty moravské v Brně; in: Týdeník 1, č. 35 (31. 8. 1848) 279; J. KABELÍK, Moravská Národní jednota (Brno 1909) 3–4; H. TRAUB, Dějiny Matice (1911) 5–7.

se vzdal jakýchkoliv politických ambicí.²⁸ Jiný spolek, Česko-moravsko-slezská jednota ve Vídni, který vznikl z iniciativy moravského zemského poslance J. Dvořáčka už v dubnu 1848 a scházel se v jeho vídeňském bytě,²⁹ nemohl pro svou lokalizaci a účel jako organizační centrum pro českou politiku na Moravě sloužit.

Nástup neoabsolutismu přerušil rozvoj parlamentárního a spolkového života³⁰ a zrazil také proces geneze politických stran. Zážitky a zkušenosti z politické a spolkové činnosti však zůstaly trvalou devizou a uplatnily se při znovuoobnovení veřejného a politického života na počátku 60. let.

2.2.1.3. *Tisk*: Také nadějný náběh k rozvoji českého tisku v r. 1848, který byl podmínkou politického probuzení českého obyvatelstva, byl v období neoabsolutismu přerušen. Tato césura byla o to citelnější, že vznikající český tisk stál od počátku proti mnohem silnějšímu a vlivnějšímu tisku německých liberálů. K politickému uvědomění na Moravě přispělo už v letech 1848–1849 celkem 46 periodik, z toho jen 15 českých. Ne všechny ovšem byly listy politické a rozšířené. Většina z nich se dočkala jen několika čísel, náklady se pohybovaly většinou v pouhých stovkách, okruh čtenářů příliš nepřesahoval několik málo měst, kde tento tisk vycházel.³¹

První české politické listy se v r. 1848 objevily v Brně a Olomouci. V Brně přispíval k politické osvětě v duchu umírněného liberalismu Týdenník, vydávaný od 1. 1. 1848 J. Ohéralem, a Moravské noviny, vydávané od 1. 11. 1848 F. M. Kláčelem, které ovšem vycházely podobně jako Brüner Zeitung nákladem zemským. V Olomouci I. J. Hanušem od 29. 3. 1848 vydávaný a německy psaný list Die neue Zeit přešel po několika číslech do rukou německých „frankfurtistů“ a Sedlské noviny, vydávané od 24. 3. pro širší venkovské vrstvy J. Helceletem, vyšly jen ve 3 číslech. Česky, ale s vládní podporou vycházely od 4. 1. 1848 potom v Olomouci jen Prostonárodní Holomoucké noviny.³² Pro vznikající české politické hnutí měly význam zejména Týdenník a Moravské noviny, jejich působení ve prospěch rozvoje české politické kultury však zůstalo přece jen epizodické, neboť Týdenník nepřekročil r. 1849 a Moravské noviny, i když pod změněným názvem i periodicitou vycházely jako Moravský Národní

28 Z Moravy; in: Národní noviny 2, č. 57 (8. 3. 1849) 226; JAN KABELÍK, Moravská národní jednota (1909) 11 an.; H. TRAUB, Dějiny Matice (1911) 7 an. Srov. též: J. MALÍŘ, Purkyně a české národní snahy na Moravě na počátku 50. let 19. století; in: XVII. Míkulovské symposium (Praha 1988) 107–113.

29 Česko-Moravsko-Slezská jednota ve Vídni; in: Týdenník 1, č. 18 (4. 5. 1848) 139–140.

30 Výjimku tvořily náboženské spolky, které se vymykaly zosťvenému spolkovému zákonodárství.

31 O českém tisku r. 1848–1849 viz: J. VITULA, Průkopníci. Sociální otázka v moravském tisku do poloviny 19. století (Praha 1975); J. KUBÍČEK — Z. ŠIMEČEK, Brněnské noviny a časopisy od doby nejstarší až do roku 1975 (Brno 1976) 57–74; M. TRAPL, Novinář Jan Ohéral (Ostrava 1969).

32 M. TRAPL, Olomoucká universita v období nástupu reakce (listopad 1848–konec roku 1849); in: Acta Universitatis Palackianae Olomuncensis Facultas Philosophica 6, Historica 2 (Praha 1961) 24.

list i v 50. letech, ztratily za nových podmínek jako list subvencovaný vládou své politické ostří.³³ Nahradit je nemohl ani pokus J. Ohéřala a B. Rozehnalů o vydávání Moravských národních novin (1849–1850), jejichž pozdní vznik (od 5. 7. 1849) a nepřítomnost úřadů podvázaly jejich možnosti.³⁴

2.2.2. ORGANIZAČNÍ A FRAKČNÍ VÝVOJ V 60. — 80. LETECH

2.2.2.1. Důvěrnický organizační systém: Zánik většiny českých spolků, novin a utlumení veškerého politického i veřejného života po r. 1849 zpomalily genezi politických stran. Vznik národní strany tak spadl až do období všeobecného rozmachu tisku, spolků a ostatních forem veřejného života, které přineslo uvolnění v 60. letech 19. století. Její krystalizace souvisela jako u honoračních stran jinde v Evropě v první řadě spíše s formováním české parlamentární poslanecké frakce a jejího tisku než s organizováním širšího členského zázemí.

Krystalizačním jádrem národní strany se stal poslanecký klub, v jehož čele na dlouhá léta stanul A. Pražák, a v období voleb také tzv. volební výbor národní strany, který však byl personálně do značné míry totožný s poslaneckou reprezentací. Tento zpočátku nevolený orgán, který se vytvořil před volbami r. 1861 z malé skupiny osob soustředěné kolem A. Pražáka (J. Lachnit, J. Helcelet, I. Wurm, F. Mathon), zůstával po desetiletí spolu s poslaneckým klubem jediným viditelným ústředím strany.³⁵ Personální prolínání volebního výboru s poslanci, kteří i když byli voleni zejména ve venkovské kurii, z větší části působili v Brně, znamenalo, že vedení strany bylo soustředěno v rukou skupiny brněnských poslanců, zejména z řad advokátů.³⁶ Jejich komunikace se stoupenci se opírala kromě obecné agitace v tisku hlavně o osobní vazby na důvěrníky v jednotlivých regionech Moravy.

Základem organizační akceschopnosti strany se stal a dlouho zůstával důvěrnický systém, tedy síť přátel a lokálních činitelů, na něž se politické ústředí strany (volební výbor nebo i jednotliví kandidáti) obracelo s žádostmi o organizování různých akcí a hlavně s žádostmi o podporu kandidátů navržených vo-

33 Ani jako Moravské noviny se v letech 1848–1849 nestaly lidovými novinami a jejich náklad se neustále snižoval. Na počátku r. 1849 byl náklad asi 400 ks. Srov. Z Brna; in: Týdenník 2, č. 2 (18. 1. 1849) 15–16; J. KUBÍČEK — Z. ŠIMEČEK, Brněnské noviny (1976) 64, uvádějí dokonce jen 250 kusů.

34 J. VITULA, Průkopníci (1975) 66–68; M. HÝSEK, Literární Morava v letech 1849–1885 (Praha 1911) 24–25.

35 J. KABELÍK (ed.), Korrespondence a zápisky Jana Helceleta (Brno 1910) 287–288; F. KAMENÍČEK (ed.), Paměti a listář Dra Aloise Pražáka 1 (Praha 1926) 27; M. WURMOVÁ, Volby do moravského zemského sněmu roku 1861; in: VVM 10 (1955) 75–80, 91–100; J. JANÁK, Ke vzniku politického programu moravské buržoazie v šedesátých letech 19. století; in: SPFFBU C 11 (1964) 147–156, zde 148.

36 Vedení strany se vyznačovalo značnou stálostí. V čele strany zůstával až do svého jmenování ministrem A. Pražák, v letech 1879–1895 pak F. Šrom, v letech 1896–1908 J. Žáček a po něm F. Šromota.

lebním výborem v daném volebním obvodě. Tato síť se proto aktivovala vesměs jen při volbách, kdy zvláště ve venkovské volební kurii, v níž probíhaly volby nepřímo prostřednictvím volitelů a kde se národní strana nejspíše mohla prosadit, kandidáti často přenechávali veškerou volební přípravu a agitaci na svých důvěrnících v místě voleb. J. Helcelet r. 1861 vedl např. svou volební kampaň na Dačicku prostřednictvím korespondence s místními veličinami P. Mikšíčkem v Dačicích a E. Bloudkem a J. Těšíkem v Telči.³⁷ K agitaci mezi voliteli jim poskytl jen sumu výtisků kandidátní listiny vydanou volebním výborem a vlastní volební svolání, aniž se sám volební kampaň osobně účastnil.³⁸

Tímto způsobem vedení volební kampaň se ovšem na druhé straně zvyšoval význam lokálních činitelů strany. Na jejich názory a postoje musel ústřední volební výbor brát ohled, protože neznal místní poměry a stále častěji narážel na nespokojenost se svou nečinností nebo přímo na svévolný postup místních předáků.³⁹ To se později stalo jednou z hlavních příčin snah o vytvoření okresních volebních výborů, resp. okresních sborů důvěrníků, které se na jedné straně spolupodílely na určování kandidátů pro volby, na druhé straně byly pro stranické ústředí pevnější zárukou přenášení jeho pokynů na lokální úroveň. K tomuto účelu směřovala i postupná institucionalizace okresních volebních výborů a sboru důvěrníků celé strany, kteří se rekrutovali z těchto výborů, i institucionalizace sjezdů důvěrníků.⁴⁰ Kompetence mezi ústředím strany a okresními sbory důvěrníků však zůstávaly po celá desetiletí nevyjasněny, což při volbách přinášelo četné spory při prosazování jednotlivých kandidatur.

37 J. KABELÍK (ed.), *Korespondence* (1910) 383–403, 392. J. Helcelet dne 3. 3. 1861 psal E. Bloudkovi: „Račte mi tedy co možná brzo, neb čas letí, a obšírně oznámíte, co o Vašem okresu v tom ohledu víte a (bylo-li by se pro mne o poslanectví ucházeti) oznámíte na koho ze znamenitějších mužů asi písemně se obrátíte, neboť dojeti tam bych nemohl.“ *TAMTĚŽ*, 388.

38 Srov. svolání Helceleta z 22. 3. 1861. *TAMTĚŽ* 391–393. Srov. též J. RADIMSKÝ, *Volební program dr. Jana Kozánka do říšského sněmu z r. 1848*; in: *Český lid 60 (1948) 8–9*. Neúčast kandidátů při volbách byla možná ještě v 80. a 90. letech, kdy ve volbách r. 1884, 1885 a 1890 byl ve svém volebním obvodě na Boskovicku za nepřítomnosti zvolen A. Pražák, ačkoliv ho od r. 1879 nikdy nenavštívil. Srov. F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti 1 (1926) 118–119*. Řada dokladů o volbách „na dálku“ viz in: *TAMTĚŽ 2 (1926) 187–188, 298–299, 353–5, 375*. Zajímavé svědectví o způsobu vedení volební kampaň v 80. letech je také in: A. BRÁF, *Paměti*; in: *Život a dílo 1 (Praha 1922) 71–72*.

39 Srov. kritiku nečinnosti volebního výboru národní strany in: J. KABELÍK (ed.), *Korespondence (1910) 396*.

40 Náběh k tomu byl zřetelný už při volbách r. 1870. Srov. dopis J. Helceleta M. Mikšíčkovi z 29. 5. 1870; in: J. KABELÍK (ed.), *Korespondence (1910) 557–559*: „Včera v poradě důvěrníků u dra. Pražáka vzhledem na nastávající volby do sněmu moravského bylo mi uloženo psáti /.../ v následující smysl /.../ aby ihned v každém městě se přikročilo k sestavení volebního komitétu, jehož úlohou by bylo, napřed každý mezi svými a potom i s komitéty druhých měst téhož volebního okresu společně se uraditi a usjednotiti se na kandidátu (ovšem federalistu). Výsledek takových komitétních úrad a usjednocení aby pak se nám v brzku sdělilo a nám se i oznámilo, máme-li vůbec a koho-li máme novinami ohlásiti za kandidáta toho kterého města a můžeme-li snad i jinak svorně volbě nápomocni býti. Neboť znáte, jaká nesnáze jest s žárlivostmi jednotlivých měst. /.../ My zde nemůžeme městům oktrojovati kandidáty, pokud jsme mínění tamější neseznali.“

2.2.2.2. *Spolky*: Honorační odtrženost poslanců a vedení strany od voličů a stoupenců byla v prvních desetiletích existence národní strany jen velmi nedostatečně eliminována spolkovou činností a působením tisku. Národní strana disponovala minimem organizací a spolků, o něž by mohla opřít svou organizaci. Příčiny tkvěly v celkovém stavu českého národního hnutí na Moravě, které se opíralo jen o velmi úzkou organizační a agitační síť.

Nedostatek stranické organizovanosti zůstal trvalým handicapem pro vývoj národní strany i v 60. a 70. letech, kdy i v rámci českého národního hnutí došlo k rozmachu spolkového života.⁴¹ I když velmi rychle vznikla relativně hustá síť českých čtenářských, tělocvičných, pěveckých, divadelních a jiných spolků, vedení strany vyvíjelo jen malou iniciativu, aby tento organizační ruch využilo pro rozvoj stranické organizace. Spokojovalo se s osobním vlivem jednotlivých představitelů strany, kteří se angažovali v těchto spolcích. Také oslavy cyrilometodějského milenia roku 1863 a táborové hnutí v letech 1868–1873, které vystupňovaly zájem širokých vrstev o veřejné dění, přispěly k rozvoji stranické organizace jen málo.⁴² Nezájem nejvyšších činitelů strany (A. Pražák, A. Mezník) o rozšíření sociální základny strany, z něhož se v 60. letech vymykala jen spolková aktivita některých žurnalistů (V. Foustka, F. V. Průdek, J. Dvořák) a několika málo poslanců (J. Helcelet a J. Fanderlik), příliš nezměnil ani nový spolkový zákon z r. 1867, který umožňoval zakládání politických spolků. Spolková aktivita některých z vůdčích činitelů strany se soustřeďovala zvláště do Slovanského (Českého) čtenářského spolku, zal. 1861 v Brně (J. Lachnit, F. Mathon, J. Fanderlik, F. V. Průdek), do pěveckého spolku Brněnská beseda, zal. 1861 (J. Fanderlik, V. Foustka, F. V. Průdek) a do Sokola, zal. 1862 (J. Helcelet, F. V. Průdek, J. Dvořák, J. Fanderlik).⁴³

Možností spolkového zákona k zakládání politických spolků využili předáci národní strany na rozdíl od německých liberálů i stoupenců katolického křídla národní strany jen v omezené míře. Zatímco němečtí liberálové r. 1872 disponovali už 19 politickými spolky, k národní straně se r. 1873 hlásilo jen 6 politických spolků v Brně, Olomouci, Kroměříži, Přerově, Třebíči a Frenštátě.⁴⁴ Do té

41 V r. 1869 bylo na Moravě 150 českých čtenářských, 21 pěveckých a 5 tělocvičných spolků; v r. 1885 se počet českých čtenářských a divadelních spolků zvýšil na 288 proti 121 spolkům německým. Srov. JAN JANÁK, České kulturní spolky (1966) 81. Přehled základních údajů o celkem 244 kulturně vzdělávacích spolcích, které vznikly do r. 1879, viz: TÝŽ, České kulturně vzdělávací spolky na Moravě v 60. a 70. letech 19. století ve fondu Místodržitelství starší; in: JM 29/32 (1993) 257–283; srov. též: TÝŽ, Spolky v českých zemích do roku 1951; in: Politické strany a spolky na jižní Moravě (Brno 1993) 59–93.

42 Většina staročechů na rozdíl např. od vůdce konzervativních velkostatkářů E. Belcrediho zcela ignorovala táborové hnutí jako hnutí nižších vrstev, ale také protože šlo o hnutí organizované přívrženci radikálnějších sil v Čechách.

43 F. L. NESVADBIK, 50. let Českého čtenářského spolku v Brně 1861–1911 (Brno b. d. = 1911); V. ZAPLETAL – F. KOŽÍK, Dějiny Sokola Brno I 1862–1887 (Brno 1948); J. KABELÍK (ed.), Korrespondence (1910) 424–426; M. HÝSEK, Literární Morava (1911); J. MALÍŘ, Společnost v Brně (1995) 15–55.

44 Další spolek založený v této době v Prostějově byl zrušen. J. JANÁK, Vznik prvních politic-

doby bylo sice založeno také 35 katolicko-politických jednot, které si však k národní straně zachovávaly zřetelný odstup nejen pro svůj vyhraněně konzervativně katolický charakter (některé z nich byly přímo pod vedením nebo vlivem konzervativních velkostatkářů), ale i pro vlašný vztah k národním otázkám, neboť ojediněle byly dokonce národně utrakvistické. O malém vlivu vedení strany na vznikající spolky svědčí skutečnost, že vznik obou nejvýznamnějších nekato-lických politických spolků národní strany (v Brně a Olomouci) iniciovali na počátku 70. let moravští stoupenci mladočechů, kteří museli být z vedení těchto spolků teprve postupně vytlačeni.⁴⁵

Organizovanost národní strany tak zůstávala v 70. letech na nízkém stupni. Kromě několika málo uvedených politických spolků se vedení strany muselo spokojit se sítí nepolitických čtenářských, pěveckých a tělocvičných spolků a s nejistou loajalitou katolicko-politických spolků.⁴⁶ K nim v pozdějších letech v hojnější míře přibývaly také zemědělské spolky (hospodářské jednoty) a školské spolky (odborné Matice školské). Podpora vedení strany ze strany těchto spolků byla vystavena výkyvům podle momentálního složení jejich předsednictev a podle vlivu představitelů jednotlivých frakcí národní strany v těchto spolcích.⁴⁷ Vcelku podle údajů J. Janáka bylo v českých politických spolcích r. 1872 organizováno asi 560 a v katolických jednotách pod velkostatkářským vedením asi 2230 členů a dalších několik tisíc (2864 členů v r. 1863) ve 41 kulturních spolcích.⁴⁸

2.2.2.3. Vedení strany: Národní strana se vyvíjela jako všenárodní střeškové seskupení různých názorových proudů, nebyla proto nikdy názorově ani organizačně jednotná. I když okruh národně uvědomělého a politicky činného obyvatelstva zůstával do 80. let poměrně malý, vedení národní strany muselo od počátku jejího vzniku vyrovnávat různorodé zájmy a ambice jednotlivých sociálních a zájmových skupin. Charakter a význam těchto frakcí v národní straně se značně lišil od situace v německé liberální straně na Moravě i od situace národní strany v Čechách.

Národní strana vzhledem k malému stupni organizovanosti a honoračnímu stylu politické práce jejich předáků zůstávala po celou éru honorační stranou na čele s výkonným výborem. Na jeho špici se od počátku 60. let jako oficiální vedení strany etablovala skupina politiků (A. Pražák, I. Wurm, F. Mathon, V. Brandl, J. Lachnit, J. Helcelet, J. Kozánek), kteří byli českou politickou

kých organizací moravské buržoazie počátkem 70. let 19. století; in: SMM 80 (1961) 204–226; J. RADIMSKÝ, Nejstarší spolky na Moravě s přihlédnutím ke spolkům dělnickým; in: ČMM 73 (1954) 17–33; H. BÉBAROVÁ, Německé liberální a nacionální spolky na Moravě a ve Slezsku ve 2. polovině 19. století; in: SPPF v Brně, ř. spol. věd 7 (1976) 79–92.

45 Jejich vliv se projevil i ve spolku ve Frenštátě. Srov. J. JANÁK, Vznik (1961) 219.

46 A. Pražák, V. Brandl se proto stali členy Katolicko-politické jednoty v Brně vedené od r. 1870 hrabětem E. Belcredim.

47 Srov. postřehy F. L. Riegra o poměrech ve spolcích v Olomouci r. 1885: J. HEIDLER, Příspěvky 2 (1926) 251.

48 J. JANÁK, Vznik (1961) 225; TÝŽ, České kulturní spolky (1966) 81.

veřejností akceptování nejen jako poslanci, ale také jako činitelé, na něž přešla do značné míry i reprezentace českého národního hnutí na Moravě.⁴⁹ Mezi těmi-to předáky národní strany zaujali v několika dalších letech významné postavení A. Mezník, F. Šrom, J. Fanderlík a W. Kusý, kteří spolu s A. Pražákem a I. Wurmem tvořili faktické stranické vedení a ve svých rukou třímali otěže nejen strany, ale i celé české politiky na Moravě.

Ovšem ani toto vůdčí seskupení, které v následujících desetiletích prosazovalo politickou linii národní strany i proti tlakům ostatních frakcí a křidel, nebylo samo názorově vždy zcela jednotné. Zatímco A. Pražák, F. Šrom a hlavně A. Mezník reprezentovali spíše konzervativní a opatrnou politickou linii, ale se zřetelným odstupem od šlechty i od katolického politického proudu,⁵⁰ J. Helcelet, J. Fanderlík a W. Kusý byli laděni liberálněji, kdežto ke konzervativně katolické politické orientaci měli nejbližše hlavně V. Brandl a I. Wurm. Přes tyto názorové nuance zůstával až do 90. let ve straně autoritou prvního řádu A. Pražák, který díky svým politickým schopnostem, znalostem lidí, rozsáhlým politickým stykům, umění diplomacie a kompromisu a všeobecným respektem podepřeným dlouholetým členstvím v Taaffově vládě (1879–1892) dovedl po 30 let udržet národní stranu jako jedinou a relativně jednotnou českou politickou stranu na Moravě.⁵¹

To se však neobešlo bez jisté zastřešovací politiky, která sice bránila rozpadu strany, ale zároveň vedla k lavírování mezi jednotlivými frakcemi a křidly ve straně. Na jedné straně se užší vedení strany muselo vyrovnávat se silným katolickým křídlem, na druhé straně s nespokojeností liberálních a demokratičtějších sil uvnitř strany, k nimž se později v 80. letech přidávala nespokojenost představitelů vzrůstajících se agrárních zájmů českého rolnictva.

2.2.2.4. Katolické křídlo: Významnou roli v národní straně na Moravě hrálo od počátku zejména katolické politické hnutí, které se vyvíjelo jako součást českého národního hnutí. Početné české duchovenstvo spojené svým původem i působením s českým venkovem⁵² zaujímalo vedle málo početné světské inteligence a příslušníků ostatních sociálních skupin v českém národním hnutí na Moravě zcela mimořádné postavení. V intencích Sušilova programu usilovalo o udržení a zrovnoprávnění víry a jazyka a o vymanění církve z postavení, které

49 Jejich účast a reprezentace na cyrilometodějském mileniu r. 1863 v Brně, na pouti do Moskvy 1867, na táborech lidu v letech 1869–1873, na demonstrativních akcích r. 1868 a 1876 v Praze v r. 1868 a 1876 i ve vedení spolků a korporací byla ovšem různá a ne vždy dostatečně koordinovaná.

50 A. Pražák se na rozdíl od F. L. Riegra 8. 10. 1872 odmítl účastnit katolického sjezdu ve Vídni. Viz F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 1 (1926) 117–120.

51 Prvním mužem zůstával A. Pražák, i když ho po odchodu do Taaffovy vlády na čele strany formálně vystřídal F. Šrom, jehož vedení však nebylo přijímáno bez kritiky: F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 1 (1926) 222, 239, 250; J. HEIDLER, *Přispěvky* 2 (1926) 352. Nespokojenost se po r. 1884–1885 obracela i proti Pražákovi /F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 1 (1926) 280, 295–6/, ovšem celkově převládala ve straně vůči němu respekt.

52 Duchovní německé národnosti tvořili v duchovenstvu v českých zemích jen asi 10 % počtu všech duchovních.

jí přiřkl josefinismus. Toto svébytné „probuzenecké katolictví“ našlo na Moravě silnou oporu v cyrilometodějské ideji, která nabyla rozšířením cyrilometodějského kultu, poutí, organizací a jejich ideologickým využitím značné mobilizační a integrační síly.⁵³

Veřejná náboženská a zároveň národně osvětová aktivita kněží (M. Procházka, B. M. Kulda, J. Bílý, F. Sušil, B. Sylva Taroucca, I. Wurm) a jejich úspěšná organizační činnost měla své konkrétní výsledky už v r. 1848. Katolické skupiny se organizovaly zejména v Jednotě katolické v Brně, založené 15. 10. 1848⁵⁴ a kolem jejího tiskového orgánu Hlas katolické jednoty (Hlas). Duchovní se už v roce 1849 v enormním rozsahu podíleli také na činnosti Moravské národní jednoty a na řadě dalších národních aktivit, zároveň však docházelo k názorové diferenciaci a rozporům s liberálněji laděnou světskou inteligencí a měšťanstvem.⁵⁵ Odchod kněží z Národní jednoty sv. Cyrila a Metoděje po 18. 4. 1850 a založení konkurenčního vydavatelského spolku Dědictví sv. Cyrila a Metoděje,⁵⁶ znamenaly počátek separátního postupu katolického křídla národního hnutí, který se stal zřetelným i ve zvýšené aktivitě katolíků v 50. letech.

Katolická jednota v Brně s početnými filiálkami, kterých roku 1854 bylo na Moravě 79 s několika tisíci členy,⁵⁷ a čtyři katolické sjezdy v letech 1851–1854,⁵⁸ získávaly pro katolické hnutí značný počet stoupenců. I když primárně sledovaly náboženské cíle, zájmem o sociální, vzdělávací a organizační otázky posilovaly smysl širších vrstev obyvatelstva pro veřejné dění. Charitativní a sociálně reformní usilování katolických aktivistů se projevilo zakládáním spolků katolických tovaryšů. Jejich síť nebyla tak hustá a účinná jako v případě katolických

53 Literatura celkově: T. J. JIROUŠEK, Dějiny sociálního hnutí v zemích koruny české 1840–1909, 1–3 (Praha 1900–1909); E. MASÁK, Dějiny Dědictví sv. Cyrila a Metoděje v Brně 1850–1930 (Brno 1932); F. CINEK, Velehrad víry (Olomouc 1936); B. ZLÁMAL, Přífuka 9 (1970).

54 Jednota jako pobočka vídeňského Katolického spolku byla utrakvistickým spolkem, ale jen do r. 1852, kdy se změnila v ústřední katolickou jednotu pro jednoty slovanského jazyka; od 1856 byla nazývána „Jednota svatoklementska“. Srov. J. JANČÍK, Katolické jednoty na Moravě; in: Hlídka 49 (1932) 217–229, 249–263, 285–301, 312–329, 353–368, 393–401, hlavně 250–255.

55 Spor o vydavatelskou politiku vedl k vytlačování kněží z výboru Moravské národní jednoty: z původních 19 jich ve výboru zůstalo jen 6.

56 Byl založen 23. 8. 1850: J. KABELÍK, Moravská národní jednota (1909) 33–38; H. TRAUB, Dějiny (1910) 26–35; E. MASÁK, Dějiny (1932) 28–46.

57 Koncem r. 1849 jich bylo 35, v r. 1850 pak 63 a v r. 1854 79. Srov. J. JANČÍK, Katolické jednoty (1932); T. J. JIROUŠEK, Dějiny 1 (1900) 19, uvádí pro r. 1849 celkem 27 jednot s 6.000 členy.

58 Srov. PRVNÍ VŠEOBECNÝ SJEZD DŮVĚRNÍKŮ VŠECH JEDNOT KATOLICKÝCH NA MORAVĚ, V BRNĚ, DNE 22., 23. a 24. ZÁŘÍ 1851 (Brno b. d. = 1851); DRUHÝ VŠEOBECNÝ SJEZD DŮVĚRNÍKŮ VŠECH JEDNOT KATOLICKÝCH NA MORAVĚ, V BRNĚ, DNE 19., 20. a 21. ŘÍJNA 1852 (Brno b. d. = 1852); TŘETÍ VŠEOBECNÝ SJEZD DŮVĚRNÍKŮ VŠECH JEDNOT KATOLICKÝCH NA MORAVĚ, V BRNĚ, DNE 18., 19. a 20. ŘÍJNA 1853 (Brno 1853); ČTVRTÝ VŠEOBECNÝ SJEZD DŮVĚRNÍKŮ VŠECH JEDNOT KATOLICKÝCH NA MORAVĚ, V BRNĚ, DNE 16., 17. a 18. ŘÍJNA 1854 (Brno 1854).

jednot,⁵⁹ ale svou orientací na dělnictvo, zvláště na Brněnsku i Ostravsku, se katolické hnutí už od 60. let uchytilo i v těchto společenských vrstvách.⁶⁰ Stimulačně na rodící se křesťansko-sociální hnutí na Moravě působil v 80. letech radikalismus a „výstřednost“ sociální demokracie, které vyvolávaly k životu dělnické hnutí na křesťanských základech s oporou ve starých i nově zakládaných spolcích katolických tovaryšů. Jeho představiteli se stali P. J. Mathon a T. J. Jiroušek v Brně, kteří od r. 1885 vydávali čtrnáctideníky *Dělník* a *Obecné noviny*, F. Koželuha v Prostějově, který od 1888 vydával list *Vzájemnost*.⁶¹ Katolické hnutí se tak od 60. do 90. let díky hustší síti organizací v různých vrstvách obyvatel i díky početnosti i aktivitě stalo politickou silou, která se sice už v 60. letech znovu integrovala do českého národně politického hnutí, uchovávala si však značnou názorovou i organizační autonomii.

Ke sblížení katolického křídla s vedením národní strany přispěl zvláště po roce 1867 společný odpor k liberálním vládám, které se opíraly o německé centralisty. Obavy z liberálních církevních a školských zákonů politizovaly katolické hnutí a přivedly k užší spolupráci s národní stranou i vysokou církevní hierarchii. Její představitelé, olomoucký arcibiskup F. Fürstenberg a biskup brněnský A. E. Schaffgotsche, podepsali i Osvědčení českých poslanců moravského sněmu z 25. 8. 1868.⁶² Určitým ideologickým pojátkem se přitom stala cyrilometodějská tradice, v níž však oba partneři hledali odlišné akcenty. Zatímco pro církevní hierarchii bylo milenium příležitostí jak překlenout narůstající protiklad národního a náboženského citění, pro české národní liberály bylo příležitostí k upevnění slovanského vědomí a českého národního sebevědomí.⁶³

59 V 50. letech na Moravě a ve Slezsku vzniklo celkem 6 spolků katolických tovaryšů — v Olomouci (1848), Šumperku, Šternberku (1855), Brušperku (1870), Kroměříži a v Klimkovcích (1872) — které se až později národně členily. R. 1885 jich bylo 17 z toho 6 českých a 2 národně smíšené. Srov. T. J. JIROUŠEK, *Dějiny* 1 (1900) 17, 79–80; 2 (1909) 7, 35; B. ZLÁMAL, *Příručka* 9 (1970) 52; A. BLABOLIL, *Křesťanské politické hnutí* (1970) 14; *České katolické hnutí zpočátku naráželo pro svou národní orientaci na neporozumění brněnského i olomouckého episkopátu*: V. MEDEK, *Cesta české a moravské církve staletími* (Praha 1988) 299.

60 Teoretické zdůvodnění pro své působení v těchto vrstvách nacházelo kněžstvo ve své době velmi rozšířeném pojednání: M. PROCHÁZKA, *Otázka dělnická*; in: *Časopis katolického duchovenstva* 13 (1872) 37–56, 179–209, 14 (1873) 103–161, 188–210, které vyšlo r. 1898 znovu samostatně. Srov. též: F. SVĚTLÍK, *Sociálně a politicky buditelská generace kněžská*; in: J. Doležal, *Český kněz* (Praha 1931), 84–93; F. KRAVÁČEK, *Ke vzniku křesťansko-sociální strany na Moravě*; in: *Příspěvky k dějinám dělnického hnutí na Moravě* (Praha 1960) 7–27, zde 11–12; K. HRUBÝ; *Kirche und Arbeiter*; in: *Bohemia Sacra*, vyd. F. Seibt (Düsseldorf 1974) 258–268.

61 Srov. T. J. ZLICHOVSKÝ / = T. J. JIROUŠEK/, *O vývoji a trvání křesťanského socialismu na Moravě*; in: *Vlast* 5 (1888–1889) 37–43; F. KOŽELUHA, *Spolky katolických tovaryšů* (1896).

62 A. SRB, *Politické dějiny* 1 (1899) 229–235.

63 K. HUBER, *Nation und Kirche 1848–1918*; in: *Bohemia Sacra*, vyd. F. Seibt (Düsseldorf 1974) 246–257, zvláště 252; J. KOLEJKA, *Cyrilometodějská tradice z druhé poloviny 19. století*; in: *Velká Morava* (Praha 1963) 97–112.

Z politického hlediska byly pro společný postup důležité vzájemné personální kontakty mezi představiteli českého národního a katolického hnutí a mezi vysokým klérem a konzervativní šlechtou, které se v této době prohloubily. Klíčová úloha přitom připadla na jedné straně poslanci a členu užšího vedení strany I. Wurmovi, který jako kněz měl úzké vztahy k olomouckému episkopátu i ke konzervativním velkostatkářům,⁶⁴ a na druhé straně hraběti E. Belcredimu. Ten jako vůdce moravských konzervativních velkostatkářů si uchovával dobré vztahy s církevními hodnostáři i nižším duchovenstvem činným v katolickém hnutí a na konci 60. let si našel cestu i k českému národnímu hnutí. Bylo nejen symbolické, že se r. 1868 stal předsedou Matice moravské a na druhé straně r. 1870 předsedou brněnské Katolicko-politické jednoty.⁶⁵

Projevem politizace katolického hnutí a jeho zvýšené organizační a agitační aktivity, kterou chtělo čelit liberálnímu zákonodárství, se na začátku 70. let stala přeměna dřívějších nábožensky a charitativně orientovaných katolických jednot v Katolicko-politické jednoty. V jejich rámci došlo také k faktickému organizačnímu propojení katolického hnutí s konzervativními velkostatkáři a k prohloubení jejich vlivu na katolické hnutí. E. Belcredi tehdy ovládl nejen Katolicko-politickou jednotu v Brně, ale i její orgán Hlas, který využíval pro svou vlastní politiku, často i proti zájmům vedení národní strany.⁶⁶

Toto směřování katolického hnutí v období vypjatého státoprávního zápasu v letech 1867–1873, který stmeloval celý federalistický politický tábor, posílilo pozice katolického křídla uvnitř národní strany. Důsledkem bylo prohloubení konzervativních rysů politiky Pražákovy strany, které ji potom vedly do těsné blízkosti katolicko-konzervativní Hohenwartovy strany práva.⁶⁷

Jakkoliv se upevnily vazby katolického hnutí a národní strany, sblížení s konzervativní šlechtou nenabylo takové intenzity jako v Čechách. Opuštění pasivní rezistence v roce 1873 a 1874 naopak vedlo k roztržce národní strany s moravskou konzervativní šlechtou a zároveň k oslabení pozic a vlivu katolického křídla uvnitř strany, neboť duchovenstvo v otázce obeslání říšské rady a ve vztahu k Belcrediho zásadně abstinenci politice nebylo jednotné.⁶⁸

64 Zejména ke generálnímu vikáři baronu A. Königsbrunnovi a k hraběti E. Belcredimu. M. PROCHÁZKOVÁ, P. Ignát Wurm ve svém životě (Olomouc 1900) 53–6, 66, 69. Později se I. Wurm s A. Königsbrunnem i E. Belcredim nepohodl: F. KAMENÍČEK (ed.), Paměti 2 (1926) 129, 132.

65 H. TRAUB, Ze života a působení Egberta hraběte Belcrediho; in: Česká revue (1916/1917) 188.

66 M. PROCHÁZKOVÁ, P. Ignát Wurm (1900) 72–82. Kritický pohled na působení šlechty ve prospěch katolicismu viz: J. FANDERLIK — anonymně/, O nynější politické situaci národa českého (Praha 1877) 18.

67 Poslanci moravské národní strany vstoupili r. 1874 do jejího klubu. F. KAMENÍČEK (ed.), Paměti 1 (1926) 79; 2 (1926) 136; K. A. HUBER, Die Enzyklika „Rerum novarum“ und die Genesis der christlichsozialen Volksparteien der Tschechoslowakei; in: K. Bosl (ed.), Die Erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat (München-Wien 1979) 241–259, zde 244.

68 F. KAMENÍČEK (ed.), Paměti 1 (1926) 215.

2.2.2.5. *Liberální křídlo*: Aktivnější organizační činnost katolického křídla kontrastovala s pasivitou vedení národní strany, které mu zejména v organizační oblasti přenechávalo iniciativu. K zakládání vlastních politických spolků přistoupilo vlastně až pod tlakem mladočesky orientovaných jedinců a skupin uvnitř strany a spíše proto, aby čelilo posílení jejich pozic, než aby v nich budovalo platformu proti vzrůstu vlivu katolických jednot. Důraz na vysokou politiku a snaha udržet spojenectví šlechty a podporu kléru a s tím spojené ústupky katolicko-konzervativnímu křídlu zvyšovaly nespokojenost liberálního křídla uvnitř strany,⁶⁹ jehož pozice však ve srovnání s mladočeskou frakcí v Čechách byly velmi slabé. Z liberálně orientovaných poslanců (J. Helcelet, J. Kozánek, B. Rozehnal, J. Izák) v 60. letech jen dva posledně jmenovaní vystoupili s otevřenou kritikou vedení strany z pozic blízkých mladočechům.⁷⁰ Neúspěšné byly také opoziční snahy brněnských liberálně laděných publicistů (V. Foustka, M. B. Kříž, F. J. Kubiček, F. V. Průdek), kteří se v letech 1864–1867 dostali do konfliktu se stranickou špičkou. V satirickém časopisu *Vosa* kritizovali její nečinnost a ústupnost klerikalismu, založit vlastní opoziční list *Svatopluk* a prosadit vlastní kandidáty v zemských volbách r. 1867 (V. Foustka, F. V. Průdek, M. B. Kříž) se jim však nepodařilo.

Průraznější byly opoziční aktivity mladých brněnských advokátů (W. Kusý, B. Hoppe, B. Janků, J. Tuček) soustředěných v Českém politickém spolku v Brně a listu *Občan* (od 1872 v Brně) a v letech 1872–1874 v Českém politickém spolku v Olomouci (J. Černoch, V. Šílený). Tato opoziční skupina vznikla do značné míry jako reakce na neúspěch fundamentálních článků, upřednostňovala radikálnější a nacionálnější pojetí politiky s důrazem na spojení českých zemí, stavěla se proti pasivní politice, přílišné ústupnosti klerikálnímu křídlu a proti spojenectví se šlechtou, žádala větší smysl národní strany pro demokratizaci (požadavek všeobecného hlasovacího práva, budování organizační struktury národní strany). Toto již mladočesky orientované křídlo, které ovšem neopouštělo půdu národní strany, však brzy ztratilo vliv ve spolcích, jež původně pomáhalo založit, a jeho opozičnost se omezila jen na kritiku klerikálního křídla strany a nesouhlas s vedením protimladočeské kampaně.⁷¹ Smíru mladočeské frakce s vedením strany napomohl především přechod národní strany k aktivní politice, který zároveň znamenal dočasné odcizení vztahu ke konzervativnímu velkostatku a oslabení vlivu klerikálů ve straně.⁷² Dočasně se potom mladočeská opozice

69 K. V. JELEN, *Překážky národní práce na Moravě*; in: *Osvěta* 3 (1873) 717–724.

70 J. JANÁK, *K předhistorii vzniku mladočeského směru v táboru moravské buržoazie*; in: *SPPFBU C-9*, 113–114, 119–121; K. ADÁMEK, *Z mých styků s Moravany* (Brno 1910) 104–105.

71 K. V. JELEN, *Překážky* (1873); /J. FANDERLIK/, *O nynější politické situaci* (1877); J. KOLEJKA, *České národné politické hnutí na Moravě v letech 1848–1874*; in: *BVD* 2 (1960) 301–371.

72 Namísto E. Belcrediho, který odmítl opuštění pasivní rezistence, byl do říšské rady národní stranou vyslán advokát W. Kusý.

projevila a částečně prosadila jen v brněnském spolku Měšťanská beseda (zal. 1876) a v brněnském Tělocvičném spolku Sokol.⁷³

Mladočeskému politickému směru na Moravě chyběla především dostatečná sociální základna, takže až do 90. let se jeho aktivita omezovala na opoziční projevy jedinců z řad inteligence. To platí i o pokusech promladočesky orientované opoziční skupiny kolem A. Stránského a J. Tučka, která se v 80. letech pokoušela o získání vlivu na brněnský Český politický spolek, na Český čtenářský spolek a na Družstvo Národního divadla. Ale ani ona nebyla v této době ještě úspěšná, i když tentokrát usilovala na rozdíl od honorační politiky vedení strany hledat oporu i v širších vrstvách obyvatelstva, kromě rolnictva také z řad živnostnictva a dělnictva.⁷⁴ Mladočeské názory v této době začaly nalézat echo zvláště v části rolnictva na Moravě, které bylo aktivováno hospodářskými a sociálními problémy spojenými s prohlubující se agrární krizí. Cestu z ní na rozdíl od konzervativně katolické části rolnictva vidělo v radikální opoziční linii. Pomalu se tak vytvářely předpoklady pro účinnější opoziční frontu, k jejímu uplatnění však na Moravě došlo až na počátku 90. let, kdy se v rámci nově založené lidové strany na Moravě liberálně orientovaná městská inteligence politicky spojila s opozičním rolnickým hnutím.

2.2.2.6. Rolnické křídlo: Rolnické křídlo se v rámci „všenárodní“ moravské národní strany stalo postupně dalším politickým faktorem, s nímž se muselo vedení strany vyrovnávat. Význam rolnictva pro národní stranu spočíval od počátku její existence v charakteru sociální struktury české společnosti, v níž rolnické vrstvy a obyvatelstvo s venkovem propojených maloměst tvořilo rozhodující složku. Nedostatečné pozice národní strany v moravských městech byly částečně kompenzovány oporami, které si národní strana vybuďovala na venkově v prostředí českého rolnictva. Podpora, které se jí dostávalo ze strany spolků reprezentujících zemědělské zájmy, přispívala k politické mobilizaci obyvatelstva ve prospěch národní strany, zároveň tak znamenala, že vedle liberálního a katolického křídla se v ní utvářely předpoklady pro zformování frakce reprezentující agrární zájmy.

Specifickou úlohu v českém národním hnutí na Moravě a tím i v počátcích národní strany sehrály nepolitické okresní hospodářské (zemědělské) jednoty, které vznikaly už v 50. letech jako filiálky moravské C. k. moravsko-slezské hospodářské společnosti.⁷⁵ Většina těchto původně národně utrakvistických

73 Příslušníci liberálního křídla (J. B. Rudiš, J. Hlávka) v r. 1876 vystoupili z Českého čtenářského spolku a založili Měšťanskou besedu v Brně. Na čas se dostali také do čela brněnského Sokola, ale výrazněji politické poměry neovlivnili. F. L. NESVADBÍK, 50 let (1911) 26–27; V. ZAPLETAL, F. KOŽÍK, Dějiny (1948) 136–138; J. JANÁK, K sociálně ekonomickým kořenům federalistické a centralistické politiky na Moravě v 60. a 70. letech 19. století; in: Pocta Františku Palackému. Václavkova Olomouc 1976 (Olomouc 1979) 57–72, pozn. 53.

74 J. PERNES, Mladočeské hnutí v Brně v letech 1884–1885; in: ČMM 95 (1976) 235–244; TÝŽ, Česká buržoazie a dělnické hnutí na Moravě v 80. letech 19. století; in: ČMM 99 (1980) 19–39.

75 Přes oficiální označení jednot jako „hospodářské jednoty“, šlo vlastně o spolky zemědělské,

spolků se už na počátku 60. let čechizovala, zejména na Hané (Olomouc, Záhlnice-Kvasice), ale i na západní Moravě (Nové Město na Moravě, Tišnov) nebo byly budovány okresní hospodářské jednoty nově jako spolky čistě české, které se tak v konfliktech s ústřední brněnskou hospodářskou společností osamostatňovaly.⁷⁶ Tyto spolky se koncem 60. let staly důležitou organizační bází táborového hnutí a základnou národního uvědomění rolnictva.⁷⁷ Okresní hospodářské jednoty měly jako organizační báze a instrument národní a politické mobilizace pro českou národní stranu mnohem větší význam než pro německou liberální stranu, neboť němečtí liberálové se mohli vzhledem k odlišné sociální základně opřít o jiné organizační sítě, např. o obchodní a živnostenské komory.

Okresní hospodářské jednoty s českým profilem svým širším územním charakterem do určité míry úspěšně suplovaly stranickou organizaci na venkově, o niž se národní strana mohla opírat i při volbách. Ze 22 českých poslanců zvolených r. 1861 ve venkovské kurii bylo 18 činných v těchto hospodářských jednotách, i když zdaleka nešlo jen o rolníky. Význam jednot pro národní stranu vzrostl také tím, že tyto jednoty zakládaly první záložny a akciové sladovny a cukrovary, jejichž akcionáři se stávali vedle rolníků i političtí reprezentanti z jiných vrtev (J. Kozánek, A. Pražák), takže hospodářské jednoty se v 60. a 70. letech staly organizační bází, na níž docházelo k propojení sociálního zázemí národní strany a její hospodářské základny.⁷⁸ To také částečně vysvětluje, proč se národní strana tak dlouho obešla bez rozsáhlejší sítě čistě politických spolků.

Národní strana si tak postupně zejména díky hospodářským jednotám a s nimi spojeným akciovým podnikáním vybudovala silné pozice právě na venkově, které si udržovala poměrně dlouho, neboť i průkopníci rodící se agrární ideologie (poslanci F. Skopalík, J. Hoch, J. Vysloužil, T. Podivinský, J. Jestřábek) zůstávali ve své většině ještě v 80. letech věrni staročeskému vedení národní strany. Část z nich (J. R. Demel, I. Vrba, T. Kandus) však už dříve vytvářela vlivnou agrární skupinu, která se postupně profilovala jako opoziční a na vedení stále více nezávislejší frakce. V některých případech, jako v Olomouci, kde se proti Čtenářskému spolku na čele s pozdějším vůdcem strany J. Žáčkem a listu

vedené zpočátku konzervativními velkostatkáři a jejich úředníky. Srov. F. KRAVÁČEK, Nástin organizační a podnikatelské činnosti českého rolnictva na střední Moravě ve 2. polovině 19. století; in: Z historie vesnice střední Moravy (Praha 1976) 5–58; F. WENZEL; Dějiny založen a ostatního družstevního podnikání na Moravě do roku 1885 (Praha 1937), kde je také na s. 347–351 přehled 25 hospodářských spolků, jejich funkcionářů, počty členů a jednací feč k r. 1864.

76 Srov. F. OBRTL, Moravští sedláci v letech 1848–1904 (Přerov b. d. = 1914) 225 an.; A. VERBÍK, Počátky zemědělských spolků na Moravě; in: ČMM 89 (1970) 226–252.

77 Většina svolavatelů, míst, řečníků i jádro účastníků byla spojena právě s okresními hospodářskými spolky. Srov. A. VERBÍK, Zemědělská revoluce a regionální zemědělské spolky v Českých zemích ve druhé polovině 19. století; in: Hospodářské dějiny 1 (1978) 89–120, hlavně 99–103, 109; TÝŽ, Počátky (1970) 232–235.

78 J. JANÁK, K sociálně ekonomickým kořenům (1979) 57–72; TÝŽ, Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví); in: ČMM 97 (1978) 291–332.

Našinec, které byly vůči vedení strany loajální, zformovalo kolem J. R. Demla a J. Svozila opoziční centrum ovládající Občanskou besedu a list Pozor,⁷⁹ se agrární hnutí stavělo na stanoviska otevřeně opoziční vůči vedení strany. Organizačním střediskem zcela opoziční rolnické frakce se stal Českomoravský spolek selský pro Moravu v Olomouci (Selský spolek), zal. 22. 9. 1883, a jeho orgán Selské listy (od 1. 4. 1884).⁸⁰

Nový spolek dokonce hned v zemských volbách r. 1884 vystoupil s devíti samostatnými kandidáty, z nichž dva byli úspěšní,⁸¹ a v říšských volbách r. 1885, které probíhaly za účasti nových tzv. pětizlatkových voličů (rekrutujících se zvláště v případě české Moravy masivně z řad středního rolnictva), s dvěma kandidáty, kteří ovšem neuspěli.⁸² Pro jednotu národní strany tato agrární frakce v polovině 80. let ještě nebyla nebezpečná, protože reprezentovala jen část rolnického hnutí. Naopak tím, že většinou kandidovala proti kandidátům národní strany z řad rolnictva, oslabovala agrární hnutí jako celek a ještě více připoutávala dosavadní rolnické poslance (F. Skopalík, J. Jestřábek) a jejich stoupence k vedení národní strany.⁸³

Na rozdíl od situace v Čechách, kde v 80. letech opoziční hnutí rolnictva už ovládali mladočeši,⁸⁴ na Moravě nedošlo k politickému prosazení opozičního rolnického hnutí, neboť staročeskému vedení strany se ještě stále dařilo — přes relativně samostatný postup Selského spolku — udržet rolnickou frakci pod svým vlivem. Cenou za to bylo přenechání značného počtu mandátů rolnickým kandidátům. Jestliže r. 1878 z 25 poslanců národní strany bylo 7 zvoleno z řad rolnictva, v roce 1884 to bylo 10 z 36 a r. 1890 dokonce 14 z 34, z nich ovšem 3 se brzy stali poslanci nově vznikající lidové strany.⁸⁵ Tato taktika se ukázala být úspěšná jen potud, pokud opoziční část rolnického hnutí, reprezentovaná především olomouckým Selským spolkem a po jeho rozpuštění 1. 2. 1890 Ústřední rolnickou jednotou pro Moravu (zal. 7. 4. 1890), nepodlehla vlivu mladočeského opozičního hnutí na Moravě.⁸⁶

79 J. HEIDLER, Příspěvky 2 (1926) 251. O odboji J. R. Demla a I. Vrby proti vedení národní strany už od 70. let viz: F. OBRTTEL, Moravští sedláci (1914) 261–266.

80 TAMTĚŽ, 270–273; P. POSPĚCH, Založení agrární strany na Moravě; in: ČMM 100 (1981) 255–271.

81 Rolník K. Zapletal a farář F. Srbecký.

82 F. OBRTTEL, Moravští sedláci (1914) 279–281.

83 Ani doplňující volby do zemského sněmu r. 1886 (po W. Kusém a r. 1887 do říšské rady po F. A. Šromovi, který byl povolán do panské sněmovny), v nichž v obou zvítězil rolnický předák J. Rozkošný, neznamenaly posílení samostatného agrárního hnutí, protože J. Rozkošný, byť byl členem Selského spolku, zůstal až do konce 90. let věrný národní straně.

84 T. VOJTĚCH, Mladočeši (1980).

85 O. Pecl, J. N. Heimrich, J. Pospíšil. Srov. J. MALÍŘ, Vývoj liberálního proudu české politiky (Brno 1985) 197; TÝŽ, Zur Problematik der tschechischen bürgerlichen Vertretung im mährischen Landtag in den Jahren 1861–1913; in: E. Bruckmüller, U. Döcker, H. Stekl, P. Urbanitsch (ed.), Bürgertum in der Habsburgermonarchie. (Wien-Köln 1990) 223–241. Srov. též přílohu.

86 Ústřední jednotu byla založena jako spolek nepolitický, který se 4. 9. 1892 přeměnil na Selskou jednotou pro Moravu.

2.2.2.7. *Tisk*: Vzhledem k frakční rozrůzněnosti národní strany, která byla pocítována o to silněji, že kromě sítě důvěrníků postrádala až do vytvoření Národního klubu v Brně roku r. 1893, jednotící organizační bázi, která by organizačně propojila konglomerát protichůdných sil, se stranické vedení pokoušelo sjednocovat a politicky ovlivňovat a podchycovat stoupence především svým tiskem. Na počátku 60. let se situace českého politického tisku, s nímž mohla vznikající národní strana počítat, ovšem příliš v její prospěch nezměnila. Naděje vkládané do přeměny jediného česky psaného politického listu — úředních Moravských Novin — se nenaplnily, protože jejich zaměření se pod vlivem P. Chlumeckého obrátilo proti snahám národní strany.⁸⁷ Další český list Moravan, vycházející v letech 1862–1863 v Olomouci, sledoval zase především soukromé zájmy. Skutečným tiskovým orgánem národní strany se stala až Moravská orlice, zal. 11. 3. 1863. Díky poměrně schopným redaktorům šířily tyto noviny v české veřejnosti politické zásady národní strany a přes finanční a kompetenční problémy si uchovávaly určitou nezávislost na vedení strany.⁸⁸ Příznačným pro honorační charakter národní strany v 60. letech byla nejen slabá finanční podpora tisku a nedbalý, až přezíravý přístup k jeho řízení a redaktorům, ale přímo podceňování tisku jako nástroje vytváření politiky.⁸⁹ To mělo za následek, že se stranické vedení muselo vyrovnávat se situací, že Moravská orlice byla v roce 1879 s nákladem 1450 výtisků až čtvrtým nejrozšířenějším českým listem na Moravě.⁹⁰ Navíc některé listy hlásící se k národní straně měly k jejímu vedení volnější vztah. Stávaly se oporou opozičních frakcí, ať už frakce liberálně demokratické (Vosa v Brně, Občan v Prostějově a potom v Brně, Olomoucké noviny a Našinec v Olomouci), nebo katolické (Hlas v Brně), nebo sledovaly stavovské zájmy (Hospodář moravský v Přerově, Pozor a Selské listy v Olomouci, Selské hlasy v Prostějově, Sekretář a Živnostník v Brně). Zájmy národní strany vedle Moravské orlice dlouhodobě hájil i německy psaný list Brüner Beobachter.⁹¹

2.2.3. SOCIÁLNÍ ZÁKLADNA

2.2.3.1. *Úloha místních „honorací“*: Frakční členitost národní strany jako strany všenárodní souvisela s charakterem jejího sociálního zázemí. Sociální

87 M. HÝSEK, *Literární Morava* (1911) 27–28; E. SOFFÉ, Peter Ritter von Chlumecký (Brünn 1903).

88 Srov. pozn. 8 této kapitoly.

89 Srov. stížnosti redaktorů: dopis F. J. Kublčka K. Adámkovi z 11. 11. 1863 in: K. ADÁMEK, *Z mých styků* (1910) 21–22, či dopis F. Umana J. Grégrovi z 30. 3. 1863 in: M. BĚLOHLÁVEK, *František Uman* (1983) 101–109.

90 J. JANÁK, *Z počátků českých novin* (1969) 116.

91 Vycházel od r. 1879, později jako Beobachter, programově s podtitulem „Autonomistisches Wochenblatt“ střízlivým tónem hájil v jinojazyčném prostředí česká národní a proticentralistická stanoviska nejužšího vedení strany. Srov. např. *Das Volksschulwesen in Mähren von 1871 bis 1896*; in: Beobachter 3, č. 7 (15. 2. 1896) 3–4.

základna národní strany byla podmíněna strukturou českého obyvatelstva na Moravě, v níž dlouho do konce 19. století chyběly průmyslové a velkopodnikatelské sociální skupiny,⁹² a naopak převládaly drobná inteligence (ve smyslu pojmu „Bildungskleinbürgertum“ a s malovýrobou spjaté vrstvy, zejména živnostníci a rolnictvo. Zároveň se do sociální základny národní strany promítaly některé názorové a mentální stereotypy vlastní těmto sociálním skupinám.⁹³ Cenovní a kuriový volební systém a s ním spjatý honorační charakter stran orientoval organizační a agitační pozornost politických stran na lokální společenské špičky v jednotlivých místech. Při stavu národního uvědomění české společnosti se národní strana spojovala hlavně s představiteli místních uvědoměle českých příslušníků svobodných povolání, dále úředníků a kněží, na venkově pak také s uvědomělejšími představiteli rolnictva, kteří mohli mít vliv na místní voličskou klientelu. Při nízké politické kultuře v prvních desetiletích parlamentarismu a při přetrvávání národní indiferentnosti části voličstva působila totiž ve prospěch národní strany a jejích kandidátů, zvláště na venkově, kde se národní strana nejspíše mohla prosazovat, spíše mimopolitická autorita místních „notáblů“, včetně skupin tradiční přednacionální společnosti (na venkově bývalá vrchnost, nyní velkostatkáři, jejich bývalí hospodářští úředníci, kněží, nejmajetnější sedláci), než programy a samotný image strany a jejích kandidátů i než její národní orientace.⁹⁴ Na to, jak bylo „těžko důvěru tak neprobuzeného lidu získat“, si stěžovali, zvláště v prvních desetiletích parlamentárního života, mnozí z uchazečů o přízeň voličstva.⁹⁵

O přetrvávání „vrchnostenské“ politické kultury, kdy místní společenské veličiny a autorita státu reprezentovaná lokálními úřady hrály větší úlohu než běžné prostředky parlamentárního života,⁹⁶ se zasloužila nejen setrvačnost mentálních stereotypů nově k politickému rozhodování povolanych voličů, kteří si ještě nestihli zvyknout být skutečnými občany, ale i faktické přetrvávání hrubého zasahování úřadů do chodu politických záležitostí (zejména při volbách

92 Jen výjimečně a sporadicky byli v řadách českého národního hnutí i čeští továrníci (např. J. Hlávka, K. Pfiža, V. Kostelník, I. Vondráček, J. B. Rudiš).

93 J. MALÍŘ, Bürgertum in Mähren zwischen Prag und Wien; in: H. Stekl, P. Urbanitsch, E. Bruckmüller, H. Heiss (ed.), „Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit“. Bürgertum in der Habsburgermonarchie 2 (Wien-Köln-Weimar 1992) 94–111. K pojmu „Bildungskleinbürgertum“ srov.: J. KOŘALKA, Arbeiteremanzipation und Bildung in einer aufsteigenden Nationalgesellschaft: das Beispiel Böhmens; in: J. Kocka (ed.) Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert (München 1986) 65–74, zde 71–72; TÝŽ, Die tschechische Bürgertumsforschung (Sonderforschungsbereich 177, Arbeiterpapier č. 5, Bielefeld 1989) 27–28.

94 Výstižně o obavách z postojů voličů psal před zemskými volbami 23. 3. 1861 J. Helcelet I. J. Hanušovi: „Báli jsme se i bojíme, aby nevolili panstvo z aristokracie a z velké industrie neb i úředníky...“ J. KABELÍK (ed.), Korrespondence (1910) 397–398.

95 TAMTÉŽ, 394; srov. zde též rozdíl v orientaci korespondence J. Helcelta při přípravách voleb r. 1861 na venkově a r. 1870 v městské kurii.

96 Srov. způsob agitace in: K RODÁKŮM MORAVSKÝM SLOVO POUČNÉ A UPŘÍMNÉ O NAŠICH POLITICKÝCH POMĚRECH (Wien 1868).

a v samosprávě) ve prospěch určitých politických sil.⁹⁷ Představitelé národní strany tyto zásahy odsuzovali, protože byly většinou namířeny proti nim, ale často se jich také ve svůj prospěch dovolávali.⁹⁸

2.2.3.2. *Národněpolitické aspekty sociálního zázemí:* Přetrvávání národní indiferentnosti části voličstva a sociální a mentální odtrženost politické reprezentace od většiny obyvatelstva také vysvětlují fakt, že v průběhu 60. let nebyla ani národněpolitická orientace přívrženců národní strany a jí podporovaných kandidátů jasná a stabilní. V 60. letech a ojedinele i později docházelo k přechodům jednotlivců do protivníkovy národněpolitického tábora,⁹⁹ nebo naopak ke snaze získat pro národní stranu ty jedince, kteří svým etnickým původem byli Češi, ale kulturně i národněpoliticky se etablovali v německém liberálním táboře. Neúspěch v tomto směru vedl k jejich zatracování pro „národní zradu“.¹⁰⁰ Tento jev spíše než s národní konverzí souvisel s opožděnou národní identifikací části obyvatel Moravy a s jejich pomalým přechodem ze stadia přednacionální indiferentnosti do éry nacionální separace. Souvisel také s převahou sociálních a politických aspektů a motivů v tomto procesu, neboť společenský vzestup byl stále neskonale snadnější s německým jazykovým, kulturním i politickým vybavením než s českým.¹⁰¹ Svědčí o tom i opačný jev, kdy s národní stranou šli přívrženci, kteří svým etnickým původem byli Němci,¹⁰² nebo představitelé jazykově a kulturně německé (rakouské) šlechty a státní byrokracie, kteří se z politických příčin hlásili k české federalistické politice a jako poslanci zemského sněmu zvolení mimo velkostatkářskou kurii byli národní stranou akceptováni jako součást českého politického bloku.¹⁰³

97 J. MALÍŘ, *Obecní samospráva a národnostní problematika na Moravě před 1914* (Deset poznámek k „boji o radnice“ moravských měst); in: *Národnostní problémy v historii měst* (Prostějov 1993) 75–87. Tam i další literatura.

98 F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti 2* (1926) 278–279, 283, 315–316, 354; J. KABELÍK (ed.), *Korrespondence* (1910) 457.

99 Nejznámější jsou případy J. Ohéřala, V. K. Šembery, J. Šnaidra nebo O. Bauera.

100 Srov. horlení proti poslanci F. Heidlerovi nebo velkopodnikateli a poslanci E. Proskowetzovi z počátku 60. let, kterým je přičítána zrada na údajně českém původu. In: J. KABELÍK (ed.), *Korrespondence* (1910) 402, 406–407. Srov. i v pozdějších letech např. případ prostějovského starosty a poslance J. Zajiczka.

101 V obecné rovině k tomu E. BRUCKMÜLLER, *Ein „deutsches“ Bürgertum ? Zu Fragen nationaler Differenzierung der bürgerlichen Schichten in der Habsburgermonarchie vom Vormärz bis 1860*; in: *GuG 16* (1990) 343–354, a nepublikované příspěvky ze 2. kolokvia studijní skupiny českých a německých historiků „Tschechen und Deutsche 1780–1947“ na téma „Zwischen den Nationen“. *Bad Homburg*, 22. 1.–24. 1. 1991. Srov. též J. KOŘALKA, *Tschechen* (1991); J. KOLEJKA, *České národněpolitické hnutí* (1960) 302–371; J. MALÍŘ, *Morava na předělu* (1990) 345–363.

102 Kroměřížský starosta a poslanec za národní stranu dr. B. Demel.

103 Nešlo jen o E. Belcrediho, jehož vztah k národní straně byl „sui generis“ (srov. níže), ale i o představitele moravského místodržitelství J. Januschku a hr. F. Schönborna, kteří byli r. 1884 zvoleni na zemský sněm za národní stranu. Oba ovšem po aféře způsobené zásahem místodržitele F. Schönborna do voleb ve velkostatkářské kurii ve prospěch konzervativních velkostatkářů rezignovali.

Národněpolitický profil národní strany se tak vyhraňoval postupně a odrážel — do značné míry i předjímal — proces rozestoupení moravského obyvatelstva do dvou národně separovaných společností. Oporou národní strany se tak stávala především národně uvědomělá inteligence (lékaři, advokáti, úředníci, učitelé) a zámožnější živnostníci a ve větší míře také sedláci. Významnou úlohu v ní hráli kněží, jejichž podíl na spolkovém a veřejném životě, zvláště v 60. a 70. letech, ale i na složení poslanecké delegace byl enormní, a to i v pozdějších letech.¹⁰⁴

2.2.3.3. *Sociální složení zemské poslanecké reprezentace:* Ve zjednodušené podobě se sociální profil národní strany odrážel ve složení zemské poslanecké reprezentace.¹⁰⁵ Nejpočetněji byli mezi českými zemskými poslanci v letech 1861–1890 zastoupeni rolníci, kteří s výjimkou prvních voleb r. 1867 obsazovali nejméně jednu čtvrtinu českých poslaneckých míst,¹⁰⁶ dále právníci s jednou pětinou a duchovní s dvanácti- až sedmnáctiprocentním zastoupením (do r. 1890), zatímco reprezentanti ostatních sociálních skupin nezískali nikdy více než jednu desetinu českých mandátů (s výjimkou druhých voleb r. 1867, kdy profesori získali 11%). Příznačnou pro politické zastoupení národní strany byla skutečnost, že absolutní počet českých podnikatelů (továrníků, manažerů, velkoobchodníků) mezi jejími poslanci v období 1861–1890 nikdy nepřevýšil počet 4 a kolísal v závislosti na celkovém počtu českých poslanců mezi 4–8 procenty.

Malé zastoupení české průmyslové buržoazie mezi poslanci neznamenalo přímo absenci či stagnaci těchto vrstev mezi příznivci národní strany, ale vyplývalo kromě jejich vůbec zanedbatelného počtu v českém obyvatelstvu hlavně z jejich specifického socioekonomického a sociokulturního vymezení a méně zřetelného ohraničení od nižších vrstev obyvatelstva. Zároveň souviselo také s jejich zřetelnou distancí od převážně německé velkoburžoazie. Vývoj industrializace v českých oblastech Moravy byl totiž, jak známo, velmi úzce spjat se zemědělskou produkcí. Na Moravě, kde první cukrovary, lihovary, sladovny i akciové peněžní ústavy vznikaly za masivní účasti rolníků, byl český průmysl v ještě větší míře než v Čechách spjat s agrárním sektorem. Jeho politické reprezentanty je proto třeba hledat také mimo okruh jasně deklarovaných průmyslníků, a to mezi inteligencí a rolnictvem. Silně zastoupené vrstvy inteligence (hlavně advokátů) a rolnictva v národní straně tak často byly nositeli rovněž průmyslových zájmů (především z oblasti potravinářského průmyslu). Gründerská éra zakládání akciových podniků na Moravě na konci 60. a počátku 70. let, kdy náleželo „k povinností českého vlastence založiti nějaký ten závod“ a /kdy/ celá téměř česká inteligence proměnila se v řadu správních rad“¹⁰⁷ s konečnou platností podlomila staré postfeudální sociální vazby a nejen vytvářela

104 Na rozdíl od Čechů moravští Němci neměli ve svých řadách vůbec poslance z řad duchovenstva.

105 Srov. tabulku in: J. MALÍŘ, *Zur Problematik* (1990) 225–227; též přil. 6.3.5. a 6.3.6.

106 V letech 1878–1913 jejich podíl stoupl dokonce z 25 na 44 %.

107 /J. FANDERLIK/, *O nynější politické situaci* (1877) 21.

specifické sepětí českého měšťanstva s českým venkovem, ale i specifikovala sociální typ českého politika. Typickým představitelem moravských staročechů se stal advokát, který byl angažován v akciových rolnických nebo občanských záložnách a v rolnických akciových podnicích nebo sedlák, který se svými akcionářskými aktivitami a organizací zárodků agrárněprůmyslových zájmů vymykal původnímu vymezení a danostem sociální skupiny rolnictva. Zájmově i společensky tak měli český podnikatel, sedlák, měšťan nebo inteligent navzájem k sobě mnohem blíže než český podnikatel k německému průmyslovému podnikateli, který jako typ v sobě zahrnoval spíše továrníka, velkoobchodníka, bankéře a činitele obchodní a živnostenské komory.¹⁰⁸

2.2.3.4. *Sepětí s venkovem a „starým“ středním stavem:* Tento trend v politickém zastoupení sociálních zájmů byl navíc podtržen volebním systémem, který silně redukoval možnost národní strany prosadit se výrazněji v městské volební kurii, na rozdíl od kurie venkovské, v níž byla volena většina jejích poslanců. Počet českých poslanců v ní zvolených byl na rozdíl od městské kurie už v 60.–90. letech vcelku stabilní a kromě voleb r. 1861, kdy v ní bylo zvoleno jen 20 ze všech 31 poslanců této kurie, se zde počet zvolených českých poslanců stabilizoval na dvacetidvou až dvacetitřech.

Těmito vazbami na venkovské voliče tak bylo ještě více zmírňováno sociální ohraničení národní strany od sociálně dobře situovaného rolnictva, takže složení její zemské poslanecké reprezentace i její sociální základny se diametrálně lišilo od složení sněmovní reprezentace německých liberálů, v níž byla vedle četné inteligence (Bildungsbürgertum) nejpočetněji zastoupena podnikatelská buržoazie (Wirtschaftsbürgertum), reprezentovaná často nejvýznamnějšími průmyslníky na Moravě. Městský charakter německé poslanecké delegace oproti české se projevoval i v tom, že řada německých zemských poslanců byla zároveň starosty významných moravských měst, zatímco z českých poslanců šlo většinou jen o starosty malých měst či jen vsí.¹⁰⁹

Národní strana přes uvedené specifické vymezení na jedné straně vůči rolnictvu, na druhé straně vůči velkopodnikatelským vrstvám, které bylo zásadně rozdílné od srovnatelných relací v německém liberálním táboře, zůstávala i později svým profilem stranou opřenu o českou honoraci měst a venkova a „starý“ střední stav. Svědčí o tom i sociální složení členstva Národního klubu národní strany z r.1895, mezi nímž vyšší úřednictvo tvořilo 8,3 %, rolnictvo 7,3 %, podnikatelé 5,7 %, obchodníci 4,1 % členstva.¹¹⁰

108 Ve výjimečné podobě takovýto typ ztělesňoval např. německý liberální poslanec volený za obchodní a živnostenskou komoru J. Gomperz, který byl v jedné osobě soukenickým továrníkem, bankéřem, velkostatkářem a prezidentem obchodní a živnostenské komory v Olomouci. Srov. H. HELLER (ed.), *Mährens Männer der Gegenwart* 1 (Brünn 1885) 21–22.

109 J. MALÍŘ, *Das deutsche und das tschechische Bürgertum in Mähren und seine Landtagsvertretung*; in: *Spojující a rozdělující na hranici — Verbindendes und Trennendes an der Grenze* (České Budějovice 1992) 97–106.

110 MZA, B–26, k. 2493, sig. 272 (Klub Národní strany). Srovnání s Klubem lidové strany viz: J. MALÍŘ, *Vývoj* (1985) 42.

Tato sociální skladba nebyla v rozporu s nobilitací vůdčích představitelů národní strany a jejich oceněním v rámci dobové společenské a státně úřednické hierarchie. Označení „Hofratspartei“, kterým byla později častována politickými protivníky, nelze chápat jen pejorativně, neboť někteří z jejích předáků dosáhli povýšení do šlechtického stavu (A. Pražák), udělení hodnosti dvorského rady (A. Mezník) nebo byli povoláni do panské sněmovny (F. Šrom, A. Pražák) či do vlády — A. Pražák (1879–1892) a J. Žáček (1908–1909) — skutečně za vůči státu sice loajální, ale celkově konstruktivní politiku. Přetrvávání honoračního charakteru národní strany i v pozdějších desetiletích její existence se projevovalo kromě jiného také uplatněním příbuzenských a profesních vztahů při budování politické kariéry některých z jejích prominentů.¹¹¹

2.2.4. PROGRAMOVÉ ZÁSADY

Charakter sociálního zázemí národní strany byl do značné míry spoluurčující při formulování jejích základních programových zásad. Program moravské zemské autonomie spojený s jazykovými a školskými požadavky, který čeští zemští poslanci hájili už v roce 1848,¹¹² byl v 60. letech doplněn požadavkem státoprávního spojení českých zemí a rovnoprávnosti obou národů na Moravě při zachování celistvosti monarchie na federativním principu. Prosazení státoprávního programu nebylo v rozporu s přetrváváním požadavku autonomie Moravy v jejím programu. Státoprávní programové zásady se staly rozhodujícím faktorem její celkové politiky, zejména v národnostních otázkách. Požadavek samosprávného postavení Moravy byl podřízen požadavku federativního uspořádání vztahu českých zemí k monarchii a vztahoval se jen na rozhodování o otázkách týkajících se přímo Moravy. S ohledem na konstelaci politických a společenských sil na Moravě program národní strany počítal se šlechtou jako s reálnou politickou silou. Usiloval o spojenectví s ní, a ustupoval proto jejím stanoviskům, jak tomu bylo např. v případě otázky dělitelnosti pozemků nebo zrušení školního platu.¹¹³

111 Z rodiny A. Pražáka se ve straně významně uplatnil také jeho synovec J. Fanderlik a syn Otakar. Obdobně to platí o otci a synovi Janu a Ctiboru Helceletových, kteří navíc byli spřízněni s A. Pražákem, protože jeho synovec J. Fanderlik se oženil s dcerou Jana Helceleta. Jinou kategorií vytváření neoficiálních personálních vazeb ve straně tvořily pracovní vztahy mezi majiteli advokátních kanceláří a jejich advokátními koncipienty, kteří šli jako politikové často ve šlépějích svých šéfů, i když někdy nezůstali věrni národní straně: C. Helcelet i F. Stratil začínali v advokátní praxi u A. Pražáka, V. Šílený u W. Kusého, J. Koudela u J. Fanderlika a A. Pražáka, V. Mildschuh u J. Kozánka, M. Hruban u J. Žáčka atd. J. Fanderlik převzal advokátní praxi v Uh. Hradišti po F. A. Šromovi, který ji předtím převzal od A. Pražáka po jeho odchodu do Brna ap. Srov. ALMANACH ČESKÝCH PRÁVNÍK (Praha 1904).

112 J. DVOŘÁK, *Moravské sněmování (1898)* 136, 148–149, 151, 164, 185, 200, 219, 233; M. OTÁHAL, *Czech Liberals (1985/1985)* 74.

113 M. WURMOVÁ, *Volby (1955)* 75–80, 91–100; J. JANÁK, *Ke vzniku politického programu moravské buržoazie v šedesátých letech 19. století*; in: SPFFBU C 11 (1964) 147–156.

Politika a charakter programu národní strany však po r. 1861 nebyly jen důsledkem spojenectví s konzervativními silami, ale vyplývaly také ze sociálně ekonomického postavení venkovského obyvatelstva, které do značné míry tvořilo voličskou základnu strany. Požadavky směřující proti ustanovením liberálního živnostenského zákonodárství, k ochraně drobného podnikání znovuzavedením průkazu způsobilosti, s důrazem na budování nucených živnostenských společenstev a zákonných opatření proti lichvě, stejně jako požadované prostředky proti pauperizaci venkova, snaha po omezené dělitelnosti pozemků, patriarchální formy chudinské péče, rozšíření donucovacích pracoven, lpění na některých konzervativních omezeních (politický sňatkový konsens, školství) měly, jak ukázalo jednání o chudinském zákonu na zemském sněmu v letech 1868–1875, hlubší sociálně ekonomické příčiny.¹¹⁴ Česká politická reprezentace, která se ekonomicky ani společensky nemohla rovnat s pozicemi německých liberálů, hledala cestu k hospodářskému posílení českého obyvatelstva na jedné straně v programu vytváření českého kapitálu na základě sdružování a spolčování (hospodářské, úvěrní, výrobní spolky, spořitelny a záložny, akciové společnosti), na druhé straně v prosazování ochrany malovýroby vůči hospodářskému liberalismu. V tomto usilování nacházela spojence nejen v rolnictvu, ale také v konzervativním velkostatku.

2.2.5. VZTAH K ŠLECHTĚ A KONZERVATIVNÍM VELKOSTATKÁŘŮM

2.2.5.1. Sblížení s konzervativními velkostatkáři (1861–1873): Vztah moravské národní strany ke šlechtě nebyl jednoznačný a jednou pro vždy daný, ale procházel značnými proměnami. Ve spojenectví se šlechtou byla českými občanskými politiky v letech 1861–1873 hledána cesta, jak získat majoritu na moravském zemském sněmu, kterou národní strana považovala za svůj prvořadý cíl. K utvoření sněmovní většiny však kromě konzervativní šlechty, která v 60. letech držela obvykle jen asi sedm poslaneckých míst z celkového počtu 32 velkostatkářských a virilních mandátů,¹¹⁵ bylo třeba získat podporu také dalších poslanců ze skupiny tzv. „mlhavých“ („Nebulosen“), z níž se postupně vyvinula střední strana velkostatkářů.¹¹⁶ Příklon střední strany k pravici, který byl podmínkou vytvoření federalistické sněmovní většiny, závisel na utváření celkových poměrů v monarchii a měl proto většinou epizodický charakter, jako tomu bylo např. v letech 1863–1864 nebo při volbách r. 1867 a 1871.¹¹⁷ Přesto nebo právě

114 Srov. J. JANÁK, Národní strana a sociální otázka na moravském zemském sněmu v 60. a 70. letech 19. století; in: Sborník k nedožitým padesátinám PhDr. Jiřího Radimského (Brno 1969) 276–307.

115 Pět poslanců za světecký velkostatek a dvou virilistů (církvních hodnostářů obou diecézí).

116 Srov. Pražákovy paměti in: F. KAMENÍČEK (ed.), Paměti I (1926) 38.

117 Střední strana volila s konzervativci většinou na doporučení dynastických kruhů jako v r. 1871 /F. KAMENÍČEK (ed.), Paměti I (1926), 69–70/ a přechodná majorita federalistů tak

proto byla národní strana v 60. letech za spolupráci se šlechtou ochotna rezignovat na solidární politiku s národní stranou v Čechách, protože — jak 16. 5. 1863 sděloval A. Mezník A. Pražákovi — „bude přece jen důležitější udržet výsledek sblížení se šlechtou na Moravě, jak to ve sněmu docíleno; ohled na Čechy, pokud sami nejsou srozuměni, je tentokráte sekundárním“.¹¹⁸

S ohledem na konzervativní šlechtu a v naději na oslabení německých liberálů, které se, jak naznačovalo i rozložení sil mezi federalisty a centralisty v moravském zemském výboru, v letech 1864–1867 ukázalo zcela reálné,¹¹⁹ postupovali poslanci národní strany na zemském sněmu mnohem umírněněji, než národní strana v Čechách, ba dokonce ohledy na moravské velkostatkáře na zemském sněmu byly i v pozadí jejich taktiky v říšské radě.¹²⁰ Cenou za udržení spolupráce se šlechtou bylo posílení konzervativních rysů v politické orientaci národní strany a opatrnější postup ve státoprávních otázkách. Kromě řady předloh projednávaných na sněmu se to markantně projevilo při jednání o adrese císaři na zasedání sněmu roku 1865 a 1866, kdy poslanci národní strany, aby získali hlasy středních velkostatkářů, hlasovali pro státoprávně značně krotké znění adresy, a přesto proti stanovisku střední strany neuspěli.¹²¹

V pohnutém údobí let 1867–1873, kdy dvojí zemské volby r. 1867 a dvojí zemské volby r. 1871 — vždy s diametrálně odlišnými výsledky pro české federalisty a německé centralisty — byly jen průvodním projevem urputného boje o ústavní a politickou podobu monarchie a o českou nebo německou většinu sněmu, se spolupráce národní strany s moravskou konzervativní šlechtou ještě více upevnila.¹²² Konzervativní velkostatkáři dokonce na rozdíl od šlechty v Čechách

byla vždy velmi vratká, podmíněná výjimečnou politickou konstelací.

118 A dodal: „Ostatně, především nám musí býti záleženo udržeti majoritu v Brně, a to je nejdůležitější moment politický, kterémuž všechny ohledy musí ustoupiti.“ Mezník Pražákovi dne 16. 5. 1863: F. KAMENÍČEK (ed.), Paměti 2 (1926) 13 i 52–53; podobně též Mezníkům nedatovaný dopis (z června 1863) A. Pražákovi: TAMTÉŽ, 17–18: „Povázíme-li pak hlavně, že zachovati musíme naši posici na sněmě zemském a všeho varovati se musíme, co by nás mohlo izolovati od našich spojenců z centrum, a povázíme-li, že při budoucích volbách na sněm zemský snad budeme míti na naši straně většinu a tím i volby do Vídně v našich rukou: nemůžeme dáti nerovzvážným krokem všechno v šanc, co namáhavě a s velkým zapřením sebe sama zjednáno. Ostatně náš lid moravský jinak v té věci smýšlí jako zde, a proto hlasujte pro obeslání říšské rady v této sessi.“

119 V letech 1861–1863 se poměr ve výboru vyrovnal a federalisté se dvěma českými přísedícími A. Pražákem a F. A. Šromem, s nimiž hlasoval také konzervativce G. Serenyi a někdy i P. Chlumecký (od r. 1864 E. Belcredi), získali dokonce na krátko i převahu proti dvěma liberálům (K. Giskrovi a F. Adamczikovi). F. KAMENÍČEK (ed.), Paměti 1 (1926) 36–39; Z. WEISSOVÁ, Personální složení (1981) 91.

120 J. KABELÍK (ed.), Korrespondence (1910) 436, též 398, 463.

121 „Neb centralisté v komisi, Giskra, Skene/.../ navrhnou v minoritním votum svolání říšské rady dle únorovky, kdežto mlhaví (p. hr. Mittrowsky) pouze loajalitu chce vysloviti a hlasovati chce proti každému poukazování na státoprávní otázky a snad jen ve formě nejvíce všeobecné bude možné, by centrum hlasovalo s námi.“ Dopis A. Pražáka F. L. Riegrovi z 22. 11. 1866: J. HEIDLER, Příspěvky 1 (1926) 167; Srov. též: P. MAZALOVÁ, Krajně konzervativní křídlo (1988) 46, 52; A. SRB, Politické dějiny 1 (1899) 145–146.

122 Tehdy národní stranu za volební výsledky chválil i J. Clam-Martinič dopisem z 8. 9. 1871 A.

podepsali státoprávní Osvědčení moravských poslanců z 25. 8. 1868. Těsná kooperace v duchu státoprávní politiky byla ovšem provázena příklonem kolísajících středních velkostatkářů k ústavověrné šlechtě. Důsledkem bylo znovunabytí převahy německých liberálů na zemském sněmu.

2.2.5.2. *Roztržka s konzervativními velkostatkáři (1873–1879)*: Fixace národní strany na moravskou konzervativní šlechtu nebyla přes společný postup, který byl konec konců pro obě strany vzhledem k jejich slabosti nezbytností, tak pevná jako Riegrovy národní strany na stranu Clam-Martiniče. Ukázalo se to zřetelně v údobí po roce 1873, kdy se Pražákova národní strana proti přání konzervativní šlechty i staročechů v Čechách odmítla podřídit taktice pasivní rezistence. Následovalo vzájemné odcizení národní strany a moravské konzervativní šlechty. Ta v osobě E. Belcrediho odmítla říšskou radu obeslat a národní strana, aby demonstrovala svou protiabstinenční politiku, neváhala proti E. Belcredimu v doplňovacích volbách 1874 ve venkovské kurii s úspěchem kandidovat advokáta W. Kusého.¹²³ Vystavila se tak kritice tisku v Čechách, ale i útokům Belcredim ovládaných listů — šlechtického Vaterlandu a brněnského katolického Hlasu. Rozchod moravských občanských a šlechtických politiků,¹²⁴ tak byl provázán i diferencemi uvnitř samotné národní strany, v níž kromě katolického křídla, hájícího postup Belcrediho, vystupoval proti aktivní politice v polovině 70. let také Demlův Pozor v Olomouci.¹²⁵ Aktivní politiku však vedení národní strany proti vnitřní opozici i proti snahám z Čech, aby Moravané říšskou radu opustili, obhájilo,¹²⁶ trvám na aktivní politice si však znepřátelilo konzervativní šlechtu ještě více.¹²⁷

2.2.5.3. *Podmínečná kooperace (1879–1891)*: Spojenectví se šlechtou pak bylo znovu obnoveno v nové situaci vzniklé až po vstupu staročeských i šlechtických poslanců do říšské rady roku 1879. V 80. letech ovšem obapolná kooperace už nenabyla takové intenzity, jakou měla před rokem 1873. Důvěra moravských poslanců ke šlechtě už nikdy nebyla plně obnovena,¹²⁸ nehledě na to, že jediný zástupce moravské šlechty E. Belcredi kooperoval v Českém klubu na říšské radě spíše s velkostatkáři z Čech, kteří vůči moravské národní straně za-

Pražákoví a vyslovil se v něm pro svornost. F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 2 (1926) 103.

123 F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 1 (1926) 74–75, 214–215.

124 F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 2 (1926) 129, 157, 184, 186, 223; /J. FANDERLIK/, *O nynější politické situaci* (1877) 29–31.

125 J. HEIDLER (ed.), *Příspěvky* 2 (1926) 251; pro odchod z Říšské rady se vyslovoval i J. Kozánek. TAMTÉŽ, 73.

126 Srov. hlasování schůze důvěrníků národní strany v Brně 6. 8. 1876: J. HEIDLER (ed.), *Příspěvky* 2 (1926) 67–73, hlavně 69. Při hlasování však protinávrh E. Belcrediho zůstal v menšině jen o čtyři hlasy. Srov. Belcrediho deník z 8. a 20. 8. 1876; in: A. OKÁČ (ed.), *Deníky* (b. d.).

127 J. Clam-Martinič píše F. L. Riegrovi 19. 9. 1876: „Mně se naprosto přičí sejítí se v poměrech nynějších s p. Drem Pražákem a soudruhy jeho.“ J. HEIDLER (ed.), *Příspěvky* 2 (1926) 71–72.

128 V říšských volbách r. 1885 volební výbor proti vůli voličů znovu jako v r. 1874 proti E. Belcredimu kandidoval W. Kusého. Srov. dopis V. Brandla A. Pražákoví z 28. 5. 1885 in: F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 2 (1926) 298.

chovávali i nadále okázalý odstup.¹²⁹ Moravané, kteří, jak poznamenal K. Adámek, „klubovní šlechtu nemohou cítiti,“ jim to opláceli stejnou mincí.¹³⁰

Váha konzervativní šlechty jako spojence národní strany poklesla v 80. letech také proto, že početní slabost moravských konzervativních velkostatkářů, která byla očividná ve srovnání s konzervativní šlechtou v Čechách, a postupný příklon střední strany k ústavověrné šlechtě¹³¹ snižovaly pravděpodobnost, že by moravská národní strana i za předpokladu společné koalice se šlechtou získala pročeskou majoritu na zemském sněmu.¹³²

Konec spolupráce moravských staročechů a šlechty v říšské radě pak přinesl rozpad Českého klubu po volbách r. 1891. Moravští staročeši vytvořili samostatný Moravský klub (1891–1896), s nímž pak r. 1896 přešli do mladočeského klubu na říšské radě. Přechodná koalice Klubu neodvislých poslanců českých, včetně poslanců moravské národní strany, a Klubu konzervativních velkostatkářů českých v letech 1897–1899 už na tomto rozchodu nic nezměnila.¹³³ Tento posun směrem k mladočechům se stal rozhodujícím také pro rozpad společného klubu na moravském zemském sněmu, k němuž došlo na přelomu let 1894/1895 a který byl definitivně podtržen kompromisem ve velkostatkářské kurii při zemských volbách r. 1896.¹³⁴

2.2.6. VZTAH K NÁRODNÍ STRANĚ V ČECHÁCH

2.2.6.1. Vzájemná solidarita (1861–1873): Ohledy na moravskou šlechtu nebránily tomu, aby se národní strana na Moravě už od 60. let v celonárodních otázkách a při postupu v říšské radě politicky přimykala k národní straně v Čechách. Celý vývoj Pražákovy strany v letech 1861–1873 byl ve znamení překonávání programu zemského autonomismu, jehož kořeny tkvěly ještě v stavovském zemském patriotismu, a hledání společné národně české politiky. Prosazení ideje národní jednoty neněmeckého obyvatelstva Moravy a Čech a státoprávního programu v politice národní strany korespondovalo s celkovým rozmachem českého národního uvědomění na Moravě a s upevněním vědomí

129 Belcrediho deník z 11. 12. 1880; in: A. OKÁČ (ed.), *Deníky*; J. HEIDLER (ed.), *Příspěvky 2* (1926) 131–133; P. CIBULKA, *Český klub na říšské radě (1879–1887)*; in: *ČCH 92* (1993) 45–62.

130 K. ADÁMEK, *Mé paměti z doby Taaffovy 1879–1893* (Hlinsko 1910) 37. Srov. též výklad moravského poslance I. Wurma o škodlivosti Clamova vedení české politiky, za něhož „národ jest pouze prostředkem ku dobývání úspěchu feudálů“. Podle Wurma však „u nás na Moravě jsme tyto nástrahy záhy prohlédli a zmařili. Hr. Belcredi padl a stal se neškodným.“ *TAMTÉŽ*, 57.

131 Srov. níže.

132 Srov. rozložení sil ve velkostatkářské kurii a celém zemském sněmu v příloze.

133 A. ŠPIRITOVÁ, *České kluby členů poslanecké sněmovny říšské rady v letech 1879–1918*; in: *Paginae Historiae* (Praha 1992) 175–176; O. URBAN, *Česká společnost* (1982) 458–460; Z. V. TOBOLKA; *Politické dějiny 3/2* (1936) 116–119.

134 Srov. níže exkurs 2.3.

jednoty zemí koruny české v tomto pohnutém období, kdy se vytvářely základy českého spolkového a veřejného života, šířily proticentralistické a protidualistické nálady, projevovaly ořsesy z prusko-rakouské války a z ústavních reforem a táborového hnutí.¹³⁵

O snaze po koordinaci a solidaritě obou českých občanských stran svědčily jak společné porady poslanců z Čech a Moravy, které měly usměrňovat společnou politickou taktiku, a demonstrativní vzájemné návštěvy předáků obou stran, jako byla návštěva F. Palackého a F. L. Riegra r. 1863 při cyrilometodějských oslavách v Brně nebo A. Pražáka a F. A. Šroma v Praze při položení základního kamene k Národnímu divadlu r. 1868 nebo moravské delegace r. 1876 při Palackého pohřbu v Praze, tak i psaní tiskových orgánů obou stran. Při projednávání společné taktiky poslanci z Moravy formálně netvořili zvláštní politický blok, ale přesto tak byli vnímáni a sami se jako autonomní politická síla s vlastními politickými náhledy cítili být. Početní převaze poslanců z Čech se při společných poradách snažili čelit předběžnou formulací vlastních stanovisek a sjednocením postupu, kterým hodlali aktivně ovlivňovat i mínění v Čechách.¹³⁶ Nenahraditelnou úlohu při utváření taktických variant moravské národní strany a uplatňování její „moravské“ politiky v Praze a ve Vídni sehrával v 60. a 70. letech Pražákův důvěrník v Praze A. Mezník. Od 60. do 80. let zasílal Pražákovi z pražské politické scény a jejího zákulisí neocenitelné zprávy, které usnadňovaly politický postup Moravanů.¹³⁷

I když národní strana na Moravě v zásadě po r. 1861, kdy se programovým prohlášením na moravském zemském sněmu 9. 4. 1861 přihlásila k myšlence státoprávní sounáležitosti českých zemí, postupovala v souladu s národní stranou v Čechách, přesto si s ohledem na odlišnou národnostní a politickou situaci na Moravě uchovávala prostor pro samostatnou politiku nejen na zemské, ale i říšské úrovni. Využívala ho zvláště pro prosazení aktivní politiky v zastupitelských orgánech. Už v 60. letech se k otázce bojkotu říšské rady často rozcházela s názory F. L. Riegra a jeho kolegů. I když sama neměla v otázce taktiky jasno,¹³⁸ její čtyři poslanci usilovali o to, jak psal 28. 10. 1862 A. Pražákovi J. Helcelet, „že bychom my Moravané si zvláštní vymínili postavení“.¹³⁹ Několikrát se její reprezentanti při rozhodování o taktice postavili za protiabstinenční politiku. Na poradě českých poslanců z Čech a Moravy o opuštění říšské rady dne 4. 6. 1863 v Praze moravští poslanci prosazovali, i když byli přehlasováni, setrvání v říšské radě a také zde o rok déle zůstali, třebaže se potom sami „jeden po dru-

135 J. JANÁK, *Odpor proti osnově o přímých volbách do říšské rady a počátky moravské aktivní politiky*; in: SMM 85 (1966) 55–79; TÝŽ, *Táborové hnutí na Moravě v letech 1868–1874*; in: ČMM 77 (1958) 290–324; J. KOLEJKA, *České národné politické hnutí (1960) 301–371*; J. MALÍŘ, *Morava na předělu (1990) 345–363*.

136 Řada dokladů viz in: F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti 2 (1926) 53, 76*.

137 Byl loajálně a konzervativně laděn a A. Pražák mu důvěřoval, i když ho F. L. Rieger neměl rád. J. HEIDLER (ed.), *PHspěvky 2 (1926) 266*; K. ADÁMEK, *Mé paměti (1910) 120*.

138 J. KABELÍK (ed.), *Korrespondence (1910) 435–438, 446–447, 448–450, 452–453*.

139 TAMTÉŽ, 454.

hém ze sněmu vytratilí“.¹⁴⁰ S taktikou staročeské strany v Čechách se rozešli i při jednání na moravském zemském sněmu při rozhodování, zda obeslat poslaneckou sněmovnu říšské rady. Při volbách v únoru 1867, které Riegrovi staročeši a Clamovi velkostatkáři ze státoprávních důvodů bojkotovali, Moravané z obav z rozpuštění sněmu volby vykonali.¹⁴¹ Také při prosazení adresy federalistické většiny moravského zemského sněmu z 13. 10. 1871 se na rozdíl od rozhodnutí sněmu v Čechách z 8. 11. 1871 vyslovili pro vykonání voleb do říšské rady.¹⁴²

Tyto disparátní postoje Pražákovy strany svědčily ani ne tak o hájení nezávislého postavení Moravy, i když moravští staročeši se ani později v podobě nároku na zemskou samosprávu a zemského sněmu na Moravě nevzdávali určitého stupně autonomního postavení Moravy v rámci předpokládaného svazku českých zemí,¹⁴³ ale spíše o opatrnějším a z hlediska zájmů moravských Čechů pragmatičtějším postupu.¹⁴⁴ A. Pražák spolu s E. Belcredim tento přístup razili i při jednáních s Hohenwartovou vládou na konci října 1871, když pro záchranu ohrožených fundamentálních článků radili, aby české požadavky byly zmírněny.¹⁴⁵ Stížnosti na přílišnou loajálnost moravské národní strany nebraly v úvahu její delikátní postavení na moravském zemském sněmu a v moravských městech, kde radikální státoprávní postup národní stranu oslaboval a izoloval.¹⁴⁶ Z těchto pozic je vysvětlitelné, proč se moravská národní strana ke sporům staročechů a mladočechů v Čechách stavěla tak dlouho na neutrální stanovisko, jímž se

140 Dopis A. Pražáka J. Helceletovi z 12. 10. 1863; in: J. KABELÍK (ed.), *Korrespondence* (1910) 480; též 479, 481–485.

141 F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 1 (1926) 53; A. SRB, *Politické dějiny* 1 (1899) 169.

142 TAMTÉŽ, 354–356, 383–384; J. FANDERLIK/, *O nynější politické situaci* (1877) 25.

143 Jasně formuloval toto stanovisko F. Mathon v dopise z 8. 9. 1866 A. Pražákovi: „...nemůžeme my Moravané nikdy se vzdáti samostatnosti našeho sněmování a správy zemské, jak to snad mnozí z našich přátel v Praze asi sobě myslí.“ F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 2 (1926) 33. Pregnantní a oficiální formulace je v adrese o fundamentálkách, která jinak manifestovala jednoznačný příklon české politické reprezentace na Moravě k státoprávnímu programu a k češství. Viz A. SRB, *Politické dějiny* 1 (1899) 354–356.

144 Srov. hodnocení M. Červinkové-Riegrové: „A vůbec moravští poslanci nakaženi jsou jakýmsi duchem přílišné praktičnosti a prospěchářství, na ideální vzlety a politiku idejí a principů dávají se s pohrdlivým úsměvem, jak jen velicí duchové patřiti mohou na lidské hlouposti.../ Jak z vysoka (což častěji jsem pozorovat mohla) oni odsuzují minulou pasivní politiku českou.“; in: J. HEIDLER (ed.), *Přspěvky* 2 (1926) 252.

145 A. SRB, *Politické dějiny* 1 (1899) 373. Na Moravě museli federalisté brát v potaz nedůvěru značné části šlechty k chystaným dohodám. Srov. dopisy A. Pallaviciniho z 12. 8. 1871 a W. Mitrowského z 31. 8. 1871 E. Belcredimu; in: A. OKÁČ (ed.), *Denky* (b. d.).

146 Její předáky o tom přesvědčila perzekuce nastolená novým místodržitelem baronem E. Weberem z Ebenhofu po projevech opozičního táborového a petičního hnutí na počátku 70. let, která postihla slabé organizační a hospodářské základy českého národního hnutí na Moravě, když byly v letech 1872–1873 rozpouštěny nejaktivnější české spolky, záložny a česká obecní zastupitelstva. Srov. J. JANÁK, *Odpor proti osnově* (1966) 55–79; TÝŽ, *Počátky moravských záložen a úvěrování průmyslu do roku 1873*; in: SPFFBU C–34 (1987) 71–82; TÝŽ, *Třebíč a Prostějov — dvě první velká česká města na Moravě s českou správou*; in: *Národnostní problémy v historii měst* (Prostějov 1993) 20–36; F. KRAVÁČEK, *Nástin* (1976) 20–22.

bránila možnému tříštění sil i na Moravě, a proč v období let 1873–1879, než aby se vzdala možnosti aktivně působit na utváření politických poměrů, raději riskovala rozchod s Riegrovou stranou a českou i moravskou konzervativní šlechtou a přešla od pasivní rezistence k aktivní politice na zemském sněmu (od r. 1873) i v říšské radě (od r. 1874).

2.2.6.2. *Spory o aktivní politiku (1873–1879)*: Moravané se v říšské radě v letech 1874–1879 podíleli na vytváření federalistického a konzervativního bloku v rámci Hohenwartova klubu, který sdružoval vedle moravských poslanců především polské a německé katolické poslance. Pražák v klubu zaujal významný post místopředsedy a za Hohenwartovy nepřítomnosti klub vedl. Prostřednictvím klubu usilovali prosazovat školské a samosprávné požadavky české Moravy. Odmítali proto útoky českého tisku a výtky z přílišné loajálnosti vůči vládě,¹⁴⁷ a neakceptovali výzvy staročechů, aby opustili vídeňský parlament.¹⁴⁸ Snažili se svůj postup před ostatními českými politickými silami zdůvodnit a obhájit. Šanci pro obnovení svorného postupu s Riegrovou stranou hledali v pokusech o smír mezi staročechy a mladočechy v Čechách, z nejnadějnějšího jednání probíhajícího v souvislosti s pohřbem Palackého r. 1876 v Praze se však vraceli zklamáni z neústupnosti F. L. Riegra.¹⁴⁹ Přes ostré vzájemné výpady Moravské orlice a Skrejšovského Politik i přes jasný nesouhlas F. L. Riegra s postupem A. Pražáka, zůstávaly kontakty obou předáků dlouhodobě korektní a vstřícné. Oba se informovali o svých náhledech na situaci, Rieger se dokonce pokoušel předcházet vyostření tiskových polemik a Pražák zase vycházel vstřícně Riegrovým instrukcím pro případ, že by poslancům z Čech hrozilo pro neúčast v parlamentu odebrání mandátů.¹⁵⁰ V neposlední řadě obrušoval ostré hrany vzájemných třenic obapolně rezervovaný postoj ke konzervativní šlechtě, kterou protagonisté obou stran činili v mnohém ohledu zodpovědnou za zhoršení vztahu mezi staročechy z Čech a z Moravy;¹⁵¹ ostatně jako strany postavené na občanském principu k sobě měly přes všechny neshody v taktice mnohem blíže než ke stranám velkostatkářským.

147 F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 2 (1926) 133–134, 144, 150–150.

148 Srov. výměnu dopisů mezi F. L. Riegrem a A. Pražákem z října 1875 a ledna 1876: F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 2 (1926) 135–136, 141–142, 163; J. HEIDLER (ed.), *Příspěvky* 2 (1926) 53. Podstatné výňatky z těchto dopisů in: J. MALÍŘ (ed.), *Materiály* (1986) 129–131.

149 A. BRÁF, *Paměti* (Praha 1921) 94–95; F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 2 (1926) 159; K. KUČERA, *Pokus o smír v národním táboře po Palackého smrti*; in: *K dějinám českých politických stran v druhé polovině 19. a začátkem 20. století*. *Studia Historica XXV. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 3/1982 (Praha 1984) 33–66.

150 Obracel se na Riegra s důvěrou, také když hledal typ na vhodného redaktora pro Moravskou orlici. Srov. J. HEIDLER, *Příspěvky* 2 (1926) 59, 67–68; F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 2 (1926) 138–142, 159–162, 191–192.

151 Srov. F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti* 1 (1926) 75; Naopak J. Clam-Martinič zase kladl Pražákovi za vinu, že odstavil E. Belcrediho, protože postupoval se šlechtou v Čechách: J. HEIDLER, *Příspěvky* 2 (1926) 72.

2.2.6.3. *Ve společném klubu (1879–1891)*: Obavy z prohloubení roztržky a vzájemného odcizení¹⁵² vedly i po neúspěšném pokusu z r. 1876 k novým náběhům ke smíru v celém českém politickém táboře, včetně mladočechů. K jeho dosažení došlo ovšem až za zcela změněné situace, která zavládla po válce na Balkáně a krizi Auerspergovy liberální vlády. Nová konstelace sil po volbách r. 1879 a nástupu nové Taaffovy vlády, do níž byl povolán i A. Pražák, přivedla do vídeňského parlamentu i Riegrový staročechy a Clamovy velkostatkáře. Vytvoření společného Českého klubu na říšské radě,¹⁵³ kam kromě staročechů, mladočechů a konzervativních velkostatkářů obou zemí vstoupili i poslanci moravské národní strany, pak vyjadřovalo deklarovanou potřebu „solidarity celého národa našeho v Čechách, na Moravě a ve Slezsku“,¹⁵⁴ kterou si uvědomovali i moravští poslanci, i když přechod z Hohenwartova klubu do českého klubu chápali jako svou obětí.¹⁵⁵

I když se vztahy s Riegrovou stranou v letech 1879–1891 normalizovaly, přetrvávalo v nich určité napětí. Moravané těžce nesli nespokojenost staročechů s činností Pražáka jako ministra a především fakt, že v Českém klubu jako jedno ze čtyř seskupení požívali pod vůdcovstvím F. L. Riegra a J. Clama méně samostatnosti i váhy.¹⁵⁶ Hledali proto někdy protiváhu ve sblížení s mladočeskými poslanci, což opět prohlubovalo vzájemné napětí se staročechy a velkostatkáři. Byli proto považováni za „nejzvláštnější skupinu“ v klubu,¹⁵⁷ v roce 1885 dokonce koketovali s myšlenkou vystoupení z klubu.¹⁵⁸

Vztah národní strany na Moravě a v Čechách nabyl nové podoby poté, co mladočeši po odchodu z Českého klubu r. 1887 a politické ofenzívě při zemských volbách v Čechách r. 1889 a říšských volbách r. 1891 zatlačili staročechy v Čechách do úzkých. Moravská národní strana se tak stávala v poměru k Riegrově straně silnějším partnerem. Volební neúspěchy staročechů v Čechách však celkově oslabovaly i její postavení.¹⁵⁹ Také na Moravě sílily promladočeské nálady a opoziční skupiny a moravská národní strana musela znovu, aby zachránila,

152 R. 1877 F. L. Rieger psal Pražákovi o obavách z toho, „že se /sic/ zvykáme jíti každý svou cestou nedbajíce o druhé, jako by jsme nebyli již jedním národem“. F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti 2* (1926) 165.

153 O. URBAN, *Česká společnost* (1982) 367; P. CIBULKA, *Český klub* (1994) 45–62.

154 Srov. J. HEIDLER, *Příspěvek 2* (1926) 129. Moravský poslanec W. Kusý demonstroval utužení národní jednoty a solidarity také tím, že se vyslovil pro to, aby se společný klub jmenoval Český a nikoliv Českomoravský: K. ADÁMEK, *Mé paměti* (1910) 24.

155 Proti vstupu se nejdéle stavěli I. Wurm a J. Fanderlik z obavy, že Moravany ve společném klubu očekává „otroctví“ a „velký kříž“. Srov. F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti 2* (1926) 208, 246, 250; J. HEIDLER (ed.), *Příspěvky 2* (1926) 125, 252.

156 Početní rozložení sil v klubu viz P. CIBULKA, *Český klub* (1994).

157 J. HEIDLER, *Příspěvky 2* (1926) 252.

158 TAMTÉŽ, 265.

159 Pražák proto radil v dopise 7. 11. 1891 K. Mattušovi, aby staročechi neskládali mandáty a jednali s mladočechy. F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti 2* (1926) 385–392.

co se dá, vést politiku na vlastní pěst s cílem, „pokud možná nejdéle moravskou delegaci držeti pohromadě“.¹⁶⁰

Celkově byl postup národní strany v 60. — 80. letech příznakem nejen ohledů na domácí moravské poměry, ale i zvýšeného stupně jejího sebevědomí, které se v 80. letech mohlo opřít jak o svého ministra A. Pražáka v Taaffeho vládě, tak o stabilizované pozice na moravském venkově i na zemském sněmu, kde se, i když zde soustřeďovala jen kolem třetiny všech poslanců, už nemusela obávat značných volebních výkyvů běžných při volbách v 60. a 70. letech.¹⁶¹ Významné úspěchy zaznamenávala i v boji o radnice moravských měst a při rozšiřování českého školství. Na rozdíl od situace v Čechách až do počátku 90. let nemusela čelit podstatnějišmu opozičnímu tlaku mladočechů.¹⁶² Do presu politické diferenciace se moravská národní strana dostala až v průběhu 90. let.

2.3. EXKURS: VELKOSTATKÁŘSKÉ STRANY NA MORAVĚ

2.3.1. SPECIFIKA VELKOSTATKÁŘSKÝCH STRAN

2.3.1.1. *Privilegované postavení velkostatkářských stran:* Zvláštním fenoménem vývoje politického stranictví v habsburské monarchii v období před rokem 1914 byly tzv. velkostatkářské, resp. šlechtické strany.¹⁶³ Jejich existence a vlivné postavení vyplývaly jak z tradičních hospodářských a společenských pozic šlechty, které byly zvláště v českých zemích opřeny o velké pozemkové majetky a o intenzivní podnikání šlechty v nezemědělské sféře, tak z privilegovaného postavení velkostatku v kuriovém volebním systému. Poslanci velkostatkářské kurie měli na moravském zemském sněmu vyhrazeno 30% poslaneckých míst (po r. 1905 20%) z celkového počtu 100 (po r. 1905 celkem 151) mandátů, i když počet voličů v této kurie nepřesahoval dvě stovky. Ne všichni z voličů velkostatkářské kurie byli příslušníky šlechtického stavu, protože podmínkou volebního práva nebyl šlechtický titul, ale vlastnictví deskových velkostatků s minimální roční daní 250 zl., kterého mohli dosáhnout i nešlechtici nebo právnické osoby. Přesto podíl šlechty ve velkostatkářské kurii moravského zemského sněmu na rozdíl od jiných zemí v průběhu let příliš neklesal. Pozice šlechty uvnitř této kurie byla navíc podepřena rozdělením voličů do dvou voličských sborů. V prvním sboru volili jen majitelé svěřeneckých (fideikomisních) statků, mezi kterými převládala vysoká aristokracie, zatímco ve druhém volili majitelé nesvěřeneckých (alodiálních) velkostatků. Velkostatkářská kurie tak udržovala reliky stavovského zastoupení, které se prolínaly s vyhraněným záj-

160 F. KAMENÍČEK (ed.), Paměti 2 (1926) 374.

161 Ze sta poslanců získala národní strana r. 1878 25, r. 1884 36 a r. 1890 31 mandátů.

162 Ještě zemské volby r. 1890 proběhly pro národní stranu bez větších problémů.

163 Přes určitý sémantický rozdíl bývají někdy obě označení užívána synonymicky.

movým zastoupením plynoucím z nadproporčního zastoupení majitelů velkých pozemkových majetků a s ním spjatých ekonomických aktivit.

2.3.1.2. *Problematičnost integrace do národněpolitických táborů:* Privilegované postavení velkostatkářských stran v politickém systému na Moravě bylo posíleno i celkovou politickou a národnostní konstelací. Prohlubující se národnostní rozdělení politického a veřejného života zvyšovalo jejich význam. Při takřka třetinovém zastoupení na moravském zemském sněmu tvořili velkostatkáři jazýček na vahách mezi českými a německými měšťanskými stranami, které tak usilovaly o jejich přízeň a kooperaci. Bez velkostatkářských poslanců nebylo možno vytvořit sněmovní většinu, nehledě na to, že šlechtici jako zástupci velkostatkářské kurie měli vyhrazena významná místa na čele zemské správy a zemských institucí.

Kooperace velkostatkářských stran se stranami národními je vtahovala do moderního politického života a posilovala tendence k jejich adaptaci na nové jevy spojené s parlamentarismem, nacionalismem a masovými hnutími. Tyto v podstatě šlechtické strany, které vznikly jako parlamentární frakce a kterým na rozdíl od ostatních stran chyběla jakákoliv organizační struktura a členská základna, hledaly formy politického působení i mimo parlamentární půdu. Angažování šlechty v kulturních, katolických a hospodářských spolcích, stejně jako působení v tisku nebylo většinou vedeno jen stranickými záměry, nýbrž plynulo ze snahy globálně ze stavovských pozic názorově ovlivňovat veřejnost.

V souvislosti se zkoumáním politických stran na Moravě je tak podstatná otázka, zda tyto náběhy vedly k překonání stavovské exkluzivnosti a privilegovanosti velkostatkářských stran, zda jejich vývoj vyústil v jejich integraci do systému moderních politických stran na Moravě a zda naopak tyto strany mohly ovlivnit formování systému politických stran na Moravě. Dřívější pozornost věnovaná velkostatkářským stranám byla většinou podmíněna rozpolceným nacionálním pohledem, takže jejich vývoj i zařazení byly připodobněny vývojovým tendencím českých a německých politických stran. Rozestoupení velkostatkářských poslanců do dvou frakcí — konzervativní a ústavověrné — bylo vesměs interpretováno z pozic jejich zapojení do jednoho z obou národněpolitických táborů. Na české straně tak převážila tendence ztotožňovat ústavověrné velkostatkáře s německými liberály a konzervativní velkostatkáře vnímat jako součást českého národně politického bloku. Konzervativní velkostatkáři byli v těchto případech někdy posuzováni zúženě jen na základě osobnosti E. Belcrediho, který ve sblížení s českým národním hnutím dospěl nejdále.¹⁶⁴ Zrcadlově k tomu na německé straně byla snaha pojímat ústavověrné velkostatkáře jako součást německé národní společnosti.¹⁶⁵ O prioritě nacionálních přístupů a jejich promítání

164 H. TRAUB, *Ze života a působení (1916/1917)* 82–97, 187–191; P. MAZALOVÁ, *Krajně konzervativní křídlo české politiky na Moravě v 50. až 70. letech 19. století (Brno 1988)* dipl. práce.

165 B. BRETHERL, *Johann Freiherr von Chlumecky*; in: *Neue österreichische Biographie 1815–1918* 4 (Wien 1927) 73–91.

do světa velkostatkářů svědčila i nejistota a kolísání v chápání později vzniklé střední strany velkostatkářů jako strany německé.¹⁶⁶

2.3.1.3. *Posilování výlučnosti*: Tendence zatáhnout velkostatkářské strany do soukolí národně politických bojů byla ve skutečnosti paradoxně momentem, který bránil jejich přeměně v moderní politickou stranu. Úplná integrace do světa moderních politických stran totiž předpokládala nespolehat se jen na výlučné postavení velkostatkářské kurie, překonat vázanost své existence na privilegiovaný volební systém a vzdát se tím i výhod při hájení vyhraněných velkoagrárních zájmů. Vývoj velkostatkářských stran tak s ohledem na jejich váhu, která jim příslušela ve sněmovní politice, probíhal sice v úzké souvislosti s ostatními stranami, ale právě důsledky národní separace v konečném efektu podkopávaly jejich pozice. Jak naznačují poslední výzkumy německých a rakouských historiků,¹⁶⁷ velkostatkáři přes své vnitřní názorové rozpory reagovali na zvyšující se nacionalizaci a demokratizaci spíše vzájemným semknutím a hájením vlastních pozic než přizpůsobením nastoleným změnám. Jejich ohledy na dynastii, výlučné společenské postavení, obdobné zájmy a sepětí přes hranice zemí byla pouta, která relativizovala rozpolcenost velkostatkářského tábora, takže jeho jednotlivé strany měly k sobě navzájem nejen strukturálně a mentálně, ale i názorově a politicky mnohem blíže než ke svým obvyklým koaličním partnerům z řad národně orientovaných stran.

Pro zkoumání vývoje českých politických stran na Moravě to znamená, že objasnění jejich spolupráce s konzervativním velkostatkem je sice důležité, ale že zároveň neméně důležité je sledovat ho v kontextu ostatních velkostatkářských stran a jejich svébytného vývoje. Na Moravě je tento úkol o to naléhavější, že zde kooperace velkostatkářů s národními stranami a jejich zprostředkovácí role mezi národními tábory měla specifickou podobu, jak naznačila existence a počínání střední strany velkostatkářů (Mittelpartei).¹⁶⁸

Pro formování českých politických stran a utváření celkových politických a mocenských poměrů na Moravě nebyli poslanci velkostatkářské kurie neměnným a jednoznačným politickým faktorem, protože dělicí čáry uvnitř kurie nebyly ostré a rozdily nesmiřitelné. Rozložení sil ve velkostatkářské kurii nebylo předem dané a v období let 1848 až 1914 prodělalo značné výkyvy a posuny.

Krystalizace velkostatkářských stran vzešla z reformních mírně liberálních snah šlechty v období předbřeznovém a v r. 1848. Zázitek revoluce a neoabso-

166 H. GLASSL, *Der mährische Ausgleich* (München 1967) 169; A. SRB, *Politické dějiny 2* (1901) 42.

167 R. LUFT, *Die Mittelpartei* (1987) 187–243; TÝŽ, *Der Adel in der mährischen Landespolitik um 1900*; in: *Spojující a rozdělující na hranici* (České Budějovice 1992) 111–115; L. HÖBELT, „Verfassungstreue“ und „Feudale“: Die beiden österreichischen Adelsparteien (1861–1918); in: *Etudes Danubiennes 7/2* (1991) 103–114; TÝŽ, *Das Problem der konservativen Eliten in Österreich-Ungarn*; in: J. Nautz, R. Vahrenkamp (ed.), *Die Wiener Jahrhundertwende. Einflüsse, Umwelt, Wirkungen* (Wien-Köln-Graz 1993) 777–787.

168 Úloha této frakce, jakož i celé velkostatkářské politiky, objevně a plasticky zpracoval R. LUFT, *Die Mittelpartei* (1987) 187–243.

lutismu zchladil reformní sklony šlechty, ale nezměnil nic na jejích aspiracích a snaze oslovit širší veřejnost a získat ji pro její neostavovské představy. Ale právě úsilí formulovat přitažlivý program, který by zajistil šlechtě sympatie a vedení ve společnosti, vedlo v 60. letech k názorové diferenciaci ve šlechtickém politickém táboře. Rozestoupení velkostatkářů na konzervativní a ústavověrné nebylo na Moravě v 60. letech ani později důsledné. Stále čas od času vystupovali jednotlivci, kteří mezi oběma znepřátelenými frakcemi zaujímalí středovou pozici a tčkáním mezi nimi relativizovali jejich protichůdnost a nesmiřitelnost. Jejich transformace v regulérní velkostatkářskou stranu středu po r. 1879 a její konsolidace ve svébytnou sílu, která se ostřeji vymezila jak proti ústavověrné frakci (zvláště v letech 1879–1884), tak i vůči konzervativní frakci velkostatkářů (v letech 1885–1896), znamenaly zásadnější oddělení obou hlavních frakcí velkostatkářů jen zdánlivě. Naopak v desetiletí před moravským vyrovnáním, když po r. 1895 i konzervativní velkostatkáři přerušili koaliční spolupráci s českými stranami,¹⁶⁹ se systém volebních kompromisů mezi všemi velkostatkářskými stranami stal výrazem jejich semknutí proti hrozbě omezení a zrušení privilegovaného volebního práva. V období před první světovou válkou, kdy volební reformy z r. 1905 a 1907 výlučné postavení velkostatkářů vážně omezily, jejich zájmová solidarita a soudržnost převládla nad jejich dřívějšími názorovými diferencemi už zcela jednoznačně.

2.3.2. ŠLECHTA NA PRAHU KONSTITUČNÍ ÉRY

2.3.2.1. Rok 1848: Je jasné, že při tomto globálním směřování velkostatkářského tábora nejprve k diferenciaci a posléze ke znovusblížení obou jeho hlavních frakcí se měnily vazby i ohraňování velkostatkářských stran vůči stranám obou národních rivalů. Měnil se i dosah jejich vlivu na celkové politické poměry. V počátcích konstituční éry převažovala snaha šlechty zůstat na výši doby a reformními přístupy působit v popředí dobového dynamického dění.

Tato tendence byla v pozadí reformní činnosti moravské šlechty už v r. 1848 na moravském stavovském a posléze „selském“ sněmu. Šlechta projevovala značnou míru porozumění pro potřeby doby, i když tím do značné míry sledovala vlastní cíle. Na moravském sněmu se nejen zasazovala o sněmovní zastoupení ostatních vrstev společnosti a rovnoprávnější zastoupení venkova, větší kompetence sněmu, zřízení obecní samosprávy a svobodný tisk, ale dokonce někteří z jejích aktivních představitelů se vyslovovali pro zrušení poddanství, proti trvání šlechtických privilegií a pro jazykovou rovnoprávnost.¹⁷⁰ Lpění šlechty na

169 ZPRÁVA NÁRODNÍHO KLUBU V BRNĚ ZA ROK 1895–1896 (Brno 1896) 23–26.

170 Názorové jednoty ovšem mezi šlechtou nebylo. Kromě liberálních nechyběly mezi ní projevy starokonzervativní a mírně konzervativní. L. Neuwall se jako člen stavovského zemského sněmu nechal r. 1848 volit do frankfurtského parlamentu, i když moravský stavovský sněm se k volbám stavěl záporně. J. PFITZNER, Die Wahlen in die Frankfurter Nationalversammlung

zemské autonomii Moravy, odmítání jak českých státoprávních snah, tak centralismu a radikalismu revoluční Vídně i frankfurtského parlamentu směřovalo k obnově zemské samosprávy jako předpokladu a východisku k udržení rozhodujícího vlivu šlechty na veřejné dění i v nové situaci.¹⁷¹

Mimo sněm šířila šlechta v roce 1848–1849 svá stanoviska hlavně prostřednictvím zemského tiskového orgánu *Brünner Zeitung* a národně utrakvistického Spolku k podpoře politického vzdělání (*Verein zur Beförderung der politischen Bildung*).¹⁷² Přímým tiskovým orgánem v jejích rukou se stal z podnětu spolku založený list *Politisches Wochenblatt*, který vydával O. B. Hingenau a P. Chlumecký.¹⁷³ Šlechta v něm, jak uváděl program listu, usilovala veřejnost „in den Anforderungen und Ereignissen der gegenwärtigen Zeit zu orientieren“ a „jeder anarchischen Tendenz Widerstand zu leisten“.¹⁷⁴

2.3.2.2. Neostavovství: V názorových postojích moravské šlechty, které ovšem nebyly nikdy zcela jednolité, se pod dojmem revoluce a neoabsolutismu projevoval postupný ústup¹⁷⁵ od původně vcelku liberálně laděných názorů ve prospěch neostavovských programových zásad. E. Belcredi, který na moravském zemském sněmu ještě v září 1848 vehementně vystupoval proti privilegiím šlechty a sám se označil za demokrata,¹⁷⁶ velmi rychle vystřízlivěl z demokratické euforie a v 50. letech se stal jednoznačným zastáncem zásad nového postfeudálního pořádku a neostavovského zájmového zastoupení.¹⁷⁷ V rámci těchto úvah se šlechta stavěla jak proti centralismu a všemoci státu, tak proti revolučnímu demokratismu, proti nimž zastávala ideu mírných reforem ve prospěch zastupitelského systému počítajícího se stavovsky uspořádanou společností zahrnující i venkovské a městské obyvatelstvo, ovšem s vedoucím postavením šlechty.

und Sudetenraum; in: *Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte* 5 (1941/1942) 199–240, zde 237.

171 J. DVOŘÁK, *Moravské sněmování (1898)* 108, 169, 254; A. FISCHER (ed.), *Materialien zur Sprachenfrage in Österreich (Brünn 1902)* 247; A. MEZNÍK, *Poslední zasedání (1877)*; H. TRAUB, *Ze života (1916–1917)* 87; A. KLÍMA, *Češi a Němci v revoluci 1848–1849 (Praha 1988)* 347.

172 H. TRAUB, *Příspěvek k volbám moravským na říšský sněm ve Vídni roku 1848*; in: *ČMorM* 15 (1915) 329–338. Zde je podán program spolku i složení jeho vedení.

173 Anonyme Briefe; in: *Politisches Wochenblatt* 1, č. 28 (1848) 413–415.

174 C. WINIKER, *Programm des Politisches Wochenblattes*; in: *Politisches Wochenblatt* 1, č. 1 (1848) 1; O. B. HINGENAU, *Unser Streben*; in: *Politisches Wochenblatt* 1, č. 29 (1848) 421–423.

175 O. B. HINGENAU, *Parteischau*; in: *Politisches Wochenblatt* 1, č. 36 (1848) 481–483.

176 MÄHRISCHES LANDTAGSBLATT (1849) 370; J. DVOŘÁK, *Moravské sněmování (1898)* 170.

177 J. BOČEK / = A. OKÁČ / (ed.), *Z deníků (1976)* 18–20; A. OKÁČ, *Rakouský problém I (1970)* 138–142; TÝŽ, *Neznáma brožura kn. Hugo Salma*; in: *VVM* 7 (1952) 81–86; R. MELVILLE, *Der mährische Politiker Graf Egbert Belcredi (1816–1894) und die postfeudale Neuordnung Österreichs*; in: *Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag*, vyd. R. Melville, C. Scharf, M. Vogt und U. Wengenroth (Wiesbaden-Stuttgart 1988) 599–611.

2.3.2.3. *Spory o politickou orientaci šlechty*: Se záměrem získat pro tyto zásady podporu veřejnosti vstupovala šlechta i do konstituční éry na počátku 60. let, když velmi záhy přistoupila k vydávání šlechtického listu Vaterland. Její úsilí o prosazení vlastního jednotného konceptu uspořádání státu a společnosti však ztroskotalo na vlastní nejednotnosti a vzájemných názorových rozdílech. Pro význam, který šlechta přikládala působení na veřejnosti, je příznačné, že její ideová diferenciací se odehrála nejdříve právě ve sporech o programovou orientaci listu Vaterland. Rozhodující podíl na založení a financování listu i na jeho ideovém profilu měli moravští šlechtici E. Belcredi, H. Salm, K. Wolkenstein.¹⁷⁸ E. Belcredi měl také největší zásluhu na tom, že se Vaterland po r. 1862 stal podnikem rakouské konzervativní šlechty a vyššího katolického duchovenstva¹⁷⁹ a že se liberálnější část šlechty od Vaterlandu odklonila a šla vlastní cestou. Tato roztržka uvnitř šlechtické skupiny kolem Vaterlandu se po nastoupení Schmerlingovy vlády a přijetí únorové ústavy stala roztržkou celého velkostatkářského tábora v jednotlivých zemích monarchie.

Konzervativní orientace Vaterlandu, jeho ultramontanismus a negativní postoj k Schmerlingovi a únorové ústavě se stávaly v nové situaci neúnosnými pro liberálnější frakci moravské šlechty, která už na konci r. 1860 vystoupila s vlastními programovými požadavky.¹⁸⁰ Rozštěpení šlechty na konzervativní a ústavověrnou frakci velkostatkářů však nebylo jednorázové ani důsledné. volební výbor moravských velkostatkářů na čele s J. Schaffgotschem byl r. 1861 ještě společný a také poslanci obou frakcí velkostatkářů se scházeli ke společným poradám až do r. 1864.¹⁸¹

2.3.3. POLITICKÁ DESINTEGRACE VELKOSTATKÁŘŮ

2.3.3.1. *Diference mezi konzervativními a ústavověrnými velkostatkáři*: Organizačnímu oddělení velkostatkářů předcházelo prohlubování rozdílů v zásad-

178 Všichni tři ve společnosti zakladatelů listu vystupovali jako důvěrníci pro Moravu. E. Belcredi přitom patřil k neaktivnějším podporovatelům i příspěvatelům Vaterlandu: byl jedním ze 6 signatářů programu z 1. 1. 1860 a jedním ze tří ředitelů správní rady Vaterlandu; vyhledával pro Vaterland také vhodné redaktory. Srov. A. OKÁČ, Rakouský problém 1 (1970) 174, 204–205, 221, 224.

179 Podrobně TAMTĚŽ, 165–175, 186–194, příl. 2–3, 5–7.

180 Už 30. 12. 1860 skupina liberálních šlechticů na schůzce u W. Mittrowského přijala zásady (stavět na programu Schmerlingovy vlády, upustit od konkordátu, změnit orientaci Vaterlandu), podle nichž chtěla postupovat. Srov. M. KRAUSOVÁ, Hrabě Egbert Belcredi v letech 1845–1879 (Praha 1926/1927) dis. práce, 90–91.

181 Brunn; in: Brünner Zeitung, č. 62 (16. 3. 1861) 501; M. WURMOVÁ, Volby (1955) 78–79; M. PLECHOVÁ, Počátky německé liberální strany na Moravě (Brno 1970) dipl. práce, 12, 22. Názorové rozpory, které se prohloubily zvláště po názorovém rozchodu E. Belcrediho s P. Chlumeckým, však byly už neslučitelné. Srov. H. TRAUB, Ze života (1916/1917) 92; A. OKÁČ, Rakouský problém 1 (1970) 162–175; M. PROCHÁZKOVÁ, P. Ignát Wurm (1900) 55.

ních politických a názorových otázkách.¹⁸² Základní rozpor mezi konzervativní a ústavověrnou šlechtou vyplýval z jejich odlišného přístupu k centralismu a federalismu, i když na pořad dne přicházely také otázky vztahu šlechty ke katolicismu a k národním hnutím. Podle moravských konzervativních velkostatkářů, v jejichž čele stanuli na počátku 60. let E. Belcredi, H. Salm a oba virilisté z řad církevních hodnostářů, se oporou stability společnosti a státu měla stát reorganizovaná šlechta ve spojení se selským stavem a církví na základě principu kontinuity a historických práv jednotlivých rakouských zemí.¹⁸³ Moravští ústavověrní velkostatkáři, jejichž mluvčími v 60. letech byli E. Dubský, W. Mittrowsky, A. Mensdorf-Pouilly, v pozdějších letech hlavně J. Chlumecký, Q. Dubský, J. S. Herbstein, M. Kübeck, H. Manner ad., se profilovali především větším důrazem na liberální požadavky¹⁸⁴ a odporem vůči federalistickému státoprávnímu programu konzervativní šlechty, proti němuž stavěli potřebu silného státu. Ústavověrní velkostatkáři se nezříkali zemského autonomismu,¹⁸⁵ avšak lpěli na jeho zakotvení v daném ústavním rámci. Akcentovali přitom upevnění monarchie („Befestigung der Gesamt-Monarchie“) a věrnost dynastií.¹⁸⁶

2.3.3.2. *Spolupráce s národními stranami*: Kromě názorových rozdílů přispěla k prohloubení rozporů mezi oběma frakcemi velkostatkářů také praktická sněmovní politika. Při zhruba třetině mandátů, které v celém zemském sněmu připadaly na velkostatkáře, hledaly obě šlechtické strany politické partnery mezi poslanci obou občanských stran. Jen tak mohli ústavověrní spolu s německými liberálními poslanci udržet centralistickou většinu sněmu a naopak, jen za spo-

182 Už v lednu 1861 se ozvali P. Chlumecký, J. Mazzuchelli a W. Mittrowsky, dále Ad. Widmann, A. Widmann, A. Serenyi proti úsilí části aristokracie pro obnovení české koruny a proti psaní Vaterlandu, že příliš podléhá stanoviskům šlechty z Čech. Srov. jejich prohlášení z 26. 1. 1861 in: A. OKÁČ, Rakouský problém 1 (1970) 189–190, 2 (1970) 118–120.

183 Srov. program zakladatelů Vaterlandu z 1. 1. 1860 a úvodní článek v jeho 1. ukázkovém čísle z 21. 8. 1860, na nichž měl lví podíl E. Belcredi. Srov. A. OKÁČ, Rakouský problém (1970) 141; 225; J. BOČEK [=A. OKÁČ/ (ed.), Z denků (1976) 38–39; S. KRAHULEC, Egbert Belcredi v prvních letech činnosti (Brno 1950) dipl. práce, 45–49; M. KRAUSOVÁ, Hrabě Egbert Belcredi (1926/1927) 63–64.

184 Programm der Majorität der mähr. Landtags-Abgeordneten aus dem Großgrundbesitze; in: Brünner Zeitung, č. 78 (6. 4. 1861) 626.

185 „...wenn wir mit Bestimmtheit erklären, da nur dann ein unheilbarer Bruch entstehen muß, wenn die öchisch-slavischen Gelüste, Mähren unter dem nichtigen Vorwande der Wiederbelebung böhm. Krone in eine hier zu Land verabscheute Gruppierung hinein zu agitiren, bei einem Theile der Aristokratie einen Stützpunkt finden sollten, da der Mährer niemals anerkennen wird, daß der Slave in Mähren etwas anderes ist als ein Mährer; denn dieser und nur dieser allein ist eine historisch-politische Individualität.“ A. OKÁČ, Rakouský problém 1 (1970) 189–190, 2 (1970) 118–120, citát na s. 119.

186 Srov. volební program ústavověrných velkostatkářů z r. 1867, vypracovaný E. Dubským, W. Mittrowským a A. Mensdorfem-Pouillym: „Wir /.../ anerkennen aber für unsere Markgrafschaft kein anderes Staatsrecht, als jenes, welches, wie die Reichs- und Landes-Verfassung den unmittelbaren Zusammenhang Mährens mit dem Kaiserstaate wahr.“ Der verfassungstreue Adel und die Wahlen; in: Neuigkeiten 17, č. 70 (13. 3. 1867).

lupráce konzervativních velkostatkářů s poslanci národní strany existovala naděje na úspěch federalistické opozice.¹⁸⁷

Spolupráce konzervativních velkostatkářů s národní stranou, která zprvu vycházela z vědomí, že postavení šlechty je možno udržet jen obnovením její prestiže ve společnosti, a ze snahy využít početního potenciálu českého národního hnutí a národní strany k vlastním cílům a vtisknout této straně svůj směr,¹⁸⁸ se stala později po rázných ústavních změnách pro moravskou konzervativní šlechtu takřka nezbytností. Na rozdíl od Čech tvořili konzervativci dlouhodobě jen menšinu velkostatkářské kurie moravského sněmu¹⁸⁹ a někdy, aby se vůbec prosadili do sněmu, museli kandidovat ve venkovské kurii, kde se jejich zvolení stávalo odvislým od podpory národní strany.¹⁹⁰

Obdobná shoda zájmů se prosazovala i mezi ústavověrnými velkostatkáři a německými liberálními poslanci. Jejich pravidelná volební vítězství¹⁹¹ v početnějším 2. sboru velkostatkářské kurie byla vždy určující pro většinu celého sněmu a tím i pro volby do říšské rady.¹⁹² Protože až na několik krátkých období měli převahu v celé velkostatkářské kurii, jejich hlasování s německou liberální stranou rozhodovalo vlastně o majoritě Němců na zemském sněmu. V průběhu 60. a 70. let asistovali při blokování všech pokusů federalistické pravice o změnu volebních řádů a o prosazení státoprávních usnesení¹⁹³ i při odnětí mandátů

187 Ve sněmovním odboru pro zákon obecní získali federalisté r. 1864 většinu (M. KRAUSOVÁ, Hrabě Egbert Belcredi (1926/1927) 101–102) podobně jako v zemském výboru. Srov. výše.

188 Srov. Dopis P.Chlumeckého E. Belcredimu z 6. 8. 1860: „Dies ist allein der Baum, auf welchem der Adel zur entscheidenden Bedeutung gelangt.“ /viz: H. TRAUB, Ze života (1916/1917) 92, pozn. 31/ a nedatovaný dopis J. Clam-Martinice E. Belcredimu z r. 1861. TAMTĚŽ. Srov. též: J. HAVRÁNEK, Česká politika (1970) 89, pozn. 12; M. KRAUSOVÁ, Hrabě Egbert Belcredi (1926/1927) 82, 85–88; E. SOFFÉ, Peter Ritter von Chlumecký (Brünn 1903) 36.

189 Na sněmu r. 1861 se jen asi třetina z 32 poslanců velkostatkářské kurie odmítla postavit na půdu centralismu a jen 8 z nich (H. Salm, F. Fürstenberg, G. Belrupt, A. Sylva Taroucca, E. Belcredi, G. Kalivoda, K. Nimpsch, F. Sternbach) se připojilo k prohlášení federalistických českých poslanců z 9. 4. 1861 proti porušení práv markrabství únorovou ústavou. Srov. MÄHRISCHES LANDTAGSBLATT (1861) 13–14.

190 Např. E. Belcredi mohl vděčit, že byl v letech 1878–1884 zvolen poslancem zemského sněmu a v letech 1879–1885 říšské rady, jen tomu, že přijal kandidatury ve venkovské kurii.

191 Jejich převaha se ukázala jak při předvolebních přípravách r. 1861 (z asi 80 přítomných velkostatkářů na volební schůzi konané 14. 2. 1861 z iniciativy volebního výboru velkostatkářů v bytě W. Mitrovského se na sedm desítek přítomných vyslovilo pro únorovou ústavu /srov. M. WURMOVÁ, Volby (1955) 78–79/), tak při samotných volbách do sněmu, v nichž z 30 mandátů poslanců velkostatkářské kurie a 2 virilistů získali plně dvě třetiny ústavověrní velkostatkáři, kteří se programově prohlásili z 4. 4. 1861 přimkli k liberální straně. Srov. Brünn; in: Brünnner Zeitung, č. 78 (6. 4. 1861) 626; též: Neuigkeiten 11, č. 93 (6. 4. 1861) 1.

192 Např. volby v dubnu 1867, v září 1870 a v prosinci 1871 znamenaly vždy znovuzískání majority pro centralisty. G. KOLMER, Parlament 1 (1902) 251; A. SRB, Politické dějiny 1 (1899) 268–269, 391–392.

193 Zásluhou ústavověrných velkostatkářů byl 28. 11. 1865 poměrem hlasů 48:45 zamítnut návrh pravice na podání adresy vděčnosti císaři, dne 14. 2. 1866 návrh A. Pražáka, aby ke změně volebních řádů stačila nadpoloviční většina, dne 6. 12. 1866 rozdílem dvou hlasů adresa vy-

těm poslancům, kteří se po podpisu státoprávního osvědčení z 25. 8. 1868 demonstrativně nezúčastňovali zasedání sněmu.¹⁹⁴

2.3.3.3. *Přechody mezi oběma frakcemi velkostatkářů*: Pro charakter šlechtických stran, ale i pro utváření celkových politických poměrů na Moravě bylo významné, že dělicí čára mezi konzervativními a ústavověrnými velkostatkáři nebyla nepřeklenutelná, neboť ve velkostatkářské kurii se našli názorově a politicky nevyhranění poslanci, kteří kolísali mezi oběma frakcemi. Kolísání při hlasování a přechod jednotlivých velkostatkářů z jedné frakce do druhé vedly někdy při těsném rozložení hlasů mezi německým centralistickým a českým federalistickým sněmovním seskupením k změnám majority na zemském sněmu. Původní jasná většina centralistů na prvním sněmu z r. 1861 se stávala už v letech 1863–1866 nejistou, zejména díky několika doplňovacím volbám, některým přestupům velkostatkářů ke konzervativní frakci (bratři Serenyiové) i díky nevyhraněným postojům některých velkostatkářských poslanců, kteří v letech 1864–1871 na sněmu často vystupovali mezi oběma tábory kompromisně jako tzv. „mlhaví“ (die Nebulosen).¹⁹⁵ V průběhu r. 1864 se dokonce počet konzervativních velkostatkářů z deseti přechodně zvýšil na dvacet.¹⁹⁶ Zemské volby v lednu 1867 a září 1871 díky posunům ve velkostatkářské kurii dokonce vyhráli federalisté, v obou případech však nemělo toto vítězství delší trvání.¹⁹⁷ Tyto výkyvy v poměru sil ve velkostatkářské kurii, které byly umožněny nevyhraněným politickým postupem části velkostatkářů kolísajících mezi konzervativní a ústavověrnou frakcí, nezůstaly omezeny jen na 60. léta, ale byly běžné i v pozdějších letech.

2.3.3.4. *Střední strana velkostatkářů*: Nejednotnost a nestabilita politického vystupování části velkostatkářů vyplývaly z jejich exklusivního společenského a hospodářského postavení, které v sobě zahrnovalo a mísilo nejrůznější ohledy na „vyšší zájmy“ dynastie, státu, církve ap., se snahou o adaptaci šlechty jako celku i jejich jednotlivých příslušníků na nové jevy spojené s parlamentarismem, nacionalismem a masovými hnutími. Vědomí odpovědnosti spojené s výhodností postavení mezi oběma tábory tak přispělo k strukturování střední strany velkostatkářstva. Šlo o zprvu nepevné a proměnlivé seskupení několika málo umírněných velkostatkářů, kteří přes své převážně liberální přesvědčení

slovující se pro Říjnový diplom a 7. 5. 1875 návrh A. Pražáka na sběr materiálů pro volební reformu. A. SRB, *Politické dějiny I* (1898) 114–115, 144–147, 490–491.

194 Dne 3. 9. 1868 na návrh E. Sturma byl zvolen zvláštní výbor na čele s W. Mittrowským pro řešení neúčasti českých poslanců na zemském sněmu a po zprávě výboru následovalo 29. 10. 1869 usnesení sněmovní většiny, na základě kterého byli deklaranti zbaveni mandátů. TAMTÉŽ, 235, 248.

195 F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti I* (1926) 38–39, 70.

196 V r. 1865 se však opět ocitli v menšině: M. KRAUSOVÁ, Hrabě Egbert Belcredi (1926–1927) 101–102, 103.

197 R. 1867 došlo po nastoupení Beustovy vlády k rozpuštění sněmu a novým volbách, v nichž se většina ve velkostatkářské kurii a tím i v celém sněmu přiklonila k liberálům, kdežto federalisté 10. 4. 1867 opustili sněm a zahájili pasivní rezistenci. Podobně i po opakovaných volbách r. 1871.

v některých otázkách pod označením „mlhaví“ (Nebulosen) už v letech 1864–1871 a znovu pak po r. 1879 již pod názvem střední strana (Mittelpartei) vystupovali nezávisle a hlasovali někdy s konzervativci.

Zpočátku ad hoc vytvořená skupinka několika poslanců, v jejichž čele stál W. Mittrowsky a A. Mensdorff-Pouilly,¹⁹⁸ později F. Trauttmansdorff, F. Vetter, S. Berchtold, E. Laudon, K. Zierotin, A. Skene,¹⁹⁹ často rozhodovala o většině celého sněmu, nedávala však jistého a stálého spojence ani ústavověrným ani konzervativním velkostatkářům.²⁰⁰

Ve skutečnosti byla střední strana výrazem nezřetelného ohraničení obou hlavních šlechtických frakcí. Tito liberálně konzervativní velkostatkáři tvořící „Mittelpartei“ chtěli „rozumnému konzervativismu“ a „rozváznému liberalismu“ nechat stejné právo na prosazení a usilovat o dosažitelné změny s ohledem na určující poměry a možnosti.²⁰¹ Jejich mezipozice vyplývala ze snahy spojit odpor proti federalismu a státnímu právu a věrnost k ústavě s umírněně konzervativními společenskými představami a s ohledy na národní city, kterých však nemělo být zneužíváno pro stranické účely.

Celkově měli už při svém formování v 60. letech blíže k ústavověrným než konzervativním velkostatkářům²⁰² a po pádu fundamentálek a Hohenwartovy vlády znovu na čas splynuli s liberálními velkostatkáři.²⁰³ Po svém zakotvení v politickém životě Moravy se střední strana od 80. let programově profilovala právě zdůrazňováním své zprostředkovací role mezi státoprávními a nacionál-

198 Oba v letech 1860–1861 patřili k liberální opozici vůči Vaterlandu; ve volbách v březnu 1867 kandidovali za ústavověrné a ve volbách v září 1871 naopak přispěli k vítězstvím konzervativců v první kurii a dopomohli tak k převaze federalistů na celém zemském sněmu.

199 Seznam všech velkostatkářů hlásících se ke střední straně srov. v příloze in: R. LUFT, *Mittelpartei* (1987) 239–243.

200 V únorovém i listopadovém zasedání sněmu r. 1866 hlasy „mlhavých“ rozhodly o nepřijetí Pražakových návrhů na změnu volebních řádů do sněmu (v poměru hlasů 50:47, resp. 46:45); obdobně proti adrese v říjnu 1866 (A. SRB, *Politické dějiny I* (1899) 115, 146–147, 167). S konzervativci zase vystupovali při hlasování o obecní a okresní samosprávě. Srov. G. KOLMER, *Parlament I* (1902) 129–130.

201 „Diese liberal-konservativen Vertreter“ velkostatkářů tvořící střední stranu byli pro to, aby „dem vernünftigen Konservativismus und dem besonnen Liberalismus gleiches Recht widerfahren zu lassen und mit Berücksichtigung der maß gebenden Verhältnisse das Erreichbare anzustreben“. Srov. *Das Programm der Mittelpartei im mährischen Landtage*; in: *Neuigkeiten* 14, č. 76 (16. 3. 1864) 1. Tento program kromě iniciátorů W. Mittrowského a A. Mensdorff-Pouillyho podepsali E. Laudon, a někteří další dřívější ústavověrní velkostatkáři: J. Mazzuchelli, F. Hopfen, A. Wrba, Ad. Widmann, An. Widmann. O kompromisnosti programu svědčí nejen to, že ho podepsali někteří ústavověrní velkostatkáři, ale že skutečným autorem programu byl pozdější předák ústavověrných J. Chlumecký. Srov. B. BRETHOLZ, *Johann Freiherr* (1927) 78.

202 To vycítil i A. Pražák: „Sie waren deutsch und centralistisch gesinnt, dabei doch konservativ und gingen daher nicht eben mit großer Freude mit der deutschen Linken, deren oft sehr liberale Tendenzen ihnen auch unsympathisch waren.“ F. KAMENÍČEK (ed.), *Paměti I* (1926) 38; Ještě kritičtější ke střední straně byl J. Helcelet v dopise z 29. 3. 1864 svému synovi Ctiborovi: J. HELCELET, *Dopisy otce synovi* (Brno 1932) 88.

203 A. SRB, *Politické dějiny I* (1899) 167.

ními extrémny. Z jejich jinak vágních programových dokumentů probleskovala snaha o smíření a spojení všech velkostatkářských frakcí a o překlenutí státoprávních diferencí. Všelékem mělo být posilování zemské autonomie, která měla být oporou i proti hrozbě národní separace a nacionalizace veřejné správy. Akcent, který kladla střední strana na zemskou autonomii, byl spojen s úsilím o silný stát a s odporem proti snahám o jeho federalizaci.²⁰⁴ Další konstantou její politiky byla provládní orientace, která ji spolu s tolerantnějším přístupem k národnostní otázce odlišovala od ústavověrných velkostatkářů. Její zvýšený zájem o konkrétní hospodářské, agrární a finanční otázky souvisel s jejím sociálně ekonomickým zakotvením, které se poněkud lišilo jak od konzervativní, tak ústavověrné šlechty.

2.3.4. KONZERVATIVNÍ VELKOSTATKÁŘI: MEZE JEJICH VZTAHU K NÁRODNÍ STRANĚ

2.3.4.1. Státoprávní fundamentalismus: Prohloubení diferenciace mezi jednotlivými frakcemi moravského velkostatku souviselo s jejich orientací na spolupráci s politickými reprezentanty českého a německého národního hnutí. Míra jejich ztotožnění s politikou obou národních stran měla ovšem své meze. V případě konzervativních velkostatkářů spočívaly podstatné limity jejich spolupráce s moravskou národní stranou právě v oněch základních bodech, o nichž se jejich kooperace opírala — v otázkách státoprávního postupu a podpory českých národních snah.

Při vyostřeném zápasu o ústavní a státoprávní podobu monarchie v letech 1866–1873 došlo ke značnému sblížení stanovisek. Státoprávní přesvědčení obou partnerů bylo demonstrováno zvláště státoprávním osvědčením českých poslanců na moravském zemském sněmu z 25. 8. 1868, které moravští konzervativní velkostatkáři a virilisté (E. Belcredi, H. Salm-Reifferscheid, olomoucký arcibiskup F. Fürstenberg a brněnský biskup A. E. Schaffgotsche) na rozdíl od váhavého postoje konzervativní šlechty v Čechách k deklaraci z 22. 8. 1868 podepsali.²⁰⁵ Ze strany konzervativní šlechty tehdy nechyběla podpora českého školství a českého tisku ani její demonstrativní účast na českých národních akcích,²⁰⁶ k úplnému ztotožnění postupu konzervativních velkostatkářů s českou politikou však nedošlo, i když jednota byla manifestována mimo jiné také tím, že vůdce konzervativní šlechty E. Belcredi byl 4. 6. 1868 zvolen předsedou Matice moravské, tehdy reprezentativní instituce moravských Čechů.

Od těsnější spolupráce s národní stranou ji paradoxně odváděl příklon k ortodoxnímu státoprávnímu postupu. Zostření státoprávního boje na konci 60. let

204 R. LUFT, *Mittelpartei* (1987) 207–212.

205 A. SRB, *Politické dějiny I* (1899) 227, 229–235; M. KRAUSOVÁ, *Hrabě* (1926/1927) 136.

206 Jako byly velehradské slavnosti, oslavy Muzea království českého nebo narozeniny Palackého r. 1868.

zintenzivnilo politickou spolupráci moravské konzervativní šlechty s představiteli federalistů v Čechách, ale často na úkor sladění postupu s moravskou národní stranou. Osobní kontakty H. Salma a E. Belcrediho s J. Clam-Martinicem a A. Nosticem-Rieneckem z doby přípravy Vaterlandu přerůstaly v 60. a 70. letech v pravidelnější a systematictější koordinaci společného postupu. I když v některých otázkách státoprávní politiky (v otázce obeslání říšské rady r. 1867 a 1870, změny volebních řádů v rámci fundamentálních článků, obeslání zemského sněmu 1873) postupovali moravští konzervativní velkostatkáři s ohledem na poměry na Moravě méně důsledně než jejich kolegové v Čechách,²⁰⁷ v zásadě měli zájem na solidárním postupu s konzervativci z Čech. Koordinovali s nimi svůj postup i na úkor postojů a mínění moravské národní strany.²⁰⁸ Na tomto státoprávním fundamentalismu nezměnila nic skutečnost, že E. Belcredi zdůvodňoval nesouhlas moravských konzervativních velkostatkářů se vstupem moravských občanských poslanců do říšské rady r. 1874 nejen zásadami taktiky pasivní rezistence, jak ji prosazoval konzervativní velkostatek v Čechách, ale také — podobně jako v případě nesouhlasu se vstupem do moravského zemského sněmu v r. 1870 — nacionálními argumenty: snahou postupovat solidárně s českými občanskými poslanci v Čechách.²⁰⁹ Tyto diference ve státoprávních postojích mezi moravskými konzervativními velkostatkáři a národní stranou na Moravě nezmizely ani po úplném opuštění pasivní rezistence r. 1879 a sjednocení federalistů z Čech a Moravy v Českém klubu na říšské radě. E. Belcredi trvale kritizoval nedůslednosti ve státoprávním postupu moravských poslanců a hlavně jejich váhání při vstupu do tohoto klubu.²¹⁰ Důrazem na nacionální aspekt státoprávního programu překonával pozůstatky zemského separatismu a autonomismu a svými postoji v národnostní otázce se sám dostával až na pozici české národní identity.²¹¹

2.3.4.2. *E. Belcredi, národnostní otázka a vztah k národní straně:* V otázce jednoty českých zemí se E. Belcredi jednoznačně rozcházel s liberálními i středními velkostatkáři, pro které autonomie Moravy ve spojení se silným státem byla alfou a omegou jejich programových a politických postojů. Svými postoji k národnostní otázce se ale odlišoval také od většiny svých souputníků z řad moravské konzervativní šlechty, neboť jejich porozumění pro české národní snahy bylo značně omezené a podmíněné.²¹² Tím se ovšem zužovala zá-

207 M. KRAUSOVÁ, Hrabě (1926/1927) 127, 143; K. KRAMÁŘ — Z. TOBOLKA, Dějiny české politiky nové doby; in: Česká politika 3 (Praha 1909) 364, 435.

208 Zvláště intenzivní byla kooperace E. Belcrediho s J. Clamem-Martinicem. Řada dokladů k tomu viz: A. OKÁČ (ed.), Deníky; M. KRAUSOVÁ, Hrabě (1926/1927) 111–112, 117, 120–126, 127–128.

209 TAMTÉŽ, 140, 150, 157. Belcredimu šlo především o společný postup s lidovými poslanci v Čechách.

210 Belcrediho deník z 8. 7. 1885 a 26. 2. 1888; in: A. OKÁČ (ed.) Deníky.

211 Po smrti Palackého r. 1876 nebyl např. pro postavení pomníku Palackého na Moravě jako pomníku věnovaného slavnému Moravanovi, protože by to vyznělo jako akt moravismu.

212 E. Belcredi byl mezi všemi ostatními velkostatkáři v národnostních otázkách tak trochu vý-

kladna jak konzervativní strany, tak i jejího přínosu při možné spolupráci s národní stranou.

Limity jejich vzájemné kooperace tak souvisely i s výjimečným a rozporuplným postavením Belcrediho v moravské politice. Na jedné straně se se svými politickými schopnostmi brzy projevil jako vůdčí politická osobnost, která se prosadila mezi velkostatkáři i v celé zemské politice.²¹³ Zároveň svými procesními postoji získal významné postavení i v rámci národní strany na Moravě,²¹⁴ jejíž vedení dokonce jeden čas chtěl převzít.²¹⁵ Na druhé straně jeho nesmlouvavost a vůdcovské aspirace omezovaly okruh jeho stoupenců z řad konzervativních velkostatkářů²¹⁶ a ve spojení s jeho konzervativním katolicismem odrazovaly i značnou část národní strany.²¹⁷ S jistou mírou nadsázky se dá říci, že strana konzervativních velkostatkářů stála a padala s aktivitou a postoji jejich hlavního reprezentanta a mluvčího E. Belcrediho, ke kterému se kromě obou církevních

jimka, takže mu i ze strany velkostatkářů byl vyčítán „čechismus“. Srov. dopis A. Pallaviciniho E. Belcredimu z 10. 1. 1867 a J. Chlumeckého F. Dalbergovi z 13. 1. 1867, který dával Belcredimu za vinu, že pod heslem boje proti liberalismu „kam eine unnatürliche Allianz zwischen den höchsten Würdenträgern der Kirche, den Trägern der ältesten Familiennamen — mit čechischen Demagogen zu Stande“. (In: A. OKÁČ (ed.), Deníky Ale i katolická konzervativní šlechta odmítala českou orientaci Belcrediho. Ukázalo se to při sjezdu katolíků r. 1894, na němž odmítala účast, protože byl svoláván jako sjezd českých katolíků. Srov. dopis A. Schönborna E. Belcredimu z 24. 6. 1894: „Erstens bin ich kein českoslovanský katolík, sondern der Abstammung, also folglich auch der Nationalität nach, ein Němec, wenn auch kein Deutschnataller. Ich möchte mich auch auf keinen Českoslovan aufspielen.“ TAMTÉŽ.

- 213 E. Belcredi byl už r. 1848 zvolen místopředsedou zemského sněmu, ale volbu odmítl, r. 1861 mohl být hejtmanem, r. 1864 se stal předsedícím zemského výboru, r. 1867 se na zemském sněmu stal mluvčím státoprávní opozice. Jeho pozice vyplývá i ze záznamu rozhovoru E. Belcrediho s C. Seilerem: „Carl Seiler sagte mir Abends: ‘Die ganze mährische Adelspartey steht auf Deinen zwey Augen. Schließen sich diese, dann ist Alles vorbey.’“ Belcrediho deník z 9. 7. 1873; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.
- 214 Běžně se účastřoval schůzí důvěrníků národní strany. Belcrediho deník z 26.11. 1882; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.
- 215 V r. 1883 uvažoval o převzetí vůdcovství národní strany namísto slabého F. A. Šroma. Srov. Belcrediho deník z 16. a 28. 6. 1883; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.
- 216 V dopise A. Vorst-Gudenaus F. Schönbornovi z 24. 5. 1882 si autor stěžuje, že stoupci Belcrediho podléhají jeho vlivu tak, že dělají „stets nur das, was er will“. A. OKÁČ (ed.), Deníky; srov. též postřehy J. Fanderlika in: M. PROCHÁZKOVÁ, P. Ignát Wurm (1900) 74. Dominantní postavení Belcrediho mezi konzervativními velkostatkáři se odráželo i v tom, že jeho stoupci byli označováni jako „Belcredianer“. Srov. R. LUFT, Mittelpartei (1987) pozn. 62. Přesto anebo právě proto zůstával E. Belcredi ve svých krocích někdy zcela osamocen: r. 1879 jako jediný podepsal nejen volební listinu společnou pro konzervativní a střední stranu velkostatkářů, ale i volební listinu národní strany pro volby v ostatních volebních kuriích a jako jediný z 9 velkostatkářských poslanců z Moravy vstoupil do Českého klubu. Srov. Belcrediho deník z 11. 12. 1880; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky; M. NAVRÁTIL, Čechové (1903) 20–24.
- 217 Snahy konzervativních velkostatkářů kandidovat v říšských volbách ve venkovské kurii — E. Belcredi r. 1874 a r. 1885 a O. Serenyi r. 1887 — byly proto národní stranou odmítnuty. O. Serenyi pak byl zvolen ve velkostatkářské kurii v Čechách. Belcrediho deníky z 17., 23. 5. a 2. 6. 1885, 1. 3. 1887 a 14. 9. 1888; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.

hodnostářů z řad virilistů jen v omezené míře přidávali v 60. letech H. Salm a později A. a O. Serenyiové, F. Spiegel, R. Stillfried, F. Sylva Taroucca ad.²¹⁸

Následky neústupnosti konzervativních velkostatkářů v otázce obeslání říšské rady, které vedly k ochlazení vzájemných vztahů s moravskými staročechy, se nepodařilo v plné míře odstranit ani po opuštění pasivní rezistence r. 1879. Vzájemná distance se naopak postupnou nacionalizací politického života a zesílením liberálních tendencí v moravské národní straně zvětšovala a konzervativním velkostatkářům se tak zužoval manévrovací prostor. Liberálnější část moravské národní strany se obávala, že konzervativní velkostatkáři na čele s E. Belcredim ovládnou národní stranu, E. Belcredi zase s obavami sledoval „despotismus advokátské kliky“ národní strany a její snahu omezit vliv katolického křídla, s nímž udržoval nejtěsnější kontakty. Tato nedůvěra zasetá už při sporech o aktivní politiku v polovině 70. let se tak přenášela i do pozdějších let. Ukázala se i při říšských volbách r. 1885, kdy, podobně jako v r. 1874, vedení národní strany postavilo proti E. Belcredimu, který se ucházel o mandát ve venkovské kurii, svého protikandidáta advokáta W. Kusého.²¹⁹ Sbližení moravské národní strany s mladočechy z království vedlo moravské konzervativní velkostatkáře v polovině 90. let k odmítnutí společného klubu s národní stranou a k prohloubení orientace na katolické hnutí.

2.3.4.3. Konzervativní velkostakáři a politický katolicismus: Když Belcrediho strana po r. 1883 ztratila ve střední straně svého spojence a tím i šanci rozhodněji se prosadit ve velkostatkářské kurii²²⁰ a její vliv klesal i v národní straně, hledala pevnější zázemí v katolickém politickém hnutí. Při politickém profilování konzervativních velkostatkářů hrál jejich vztah ke katolickému politickému hnutí podstatnou roli od samého počátku. Už v 60. a 70. letech v opozici a obraně vůči liberálnímu zákonodárství a liberálním vládám se konzervativní šlechta postavila do čela katolického hnutí. H. Salm a E. Belcredi vedli deputaci, která panovníkovi 2. 12. 1867 předala adresu Moravanů s 217.635 podpisy proti odloučení školy od církve a proti občanskému sňatku. Společný postup proti liberálním a centralistickým opatřením na přelomu 60. a 70. let učinil z konzervativních velkostatkářů spojovací článek mezi katolickou hierarchií na Moravě (arcibiskupem F. Fürstenbergem, biskupem A. E. Schaffgotschem, generálním vikářem A. Königsbrunem) a představiteli národní strany. Kooperace všech tří složek federalistické politiky na Moravě²²¹ za patronace konzervativních velkostatkářů se odrazila i v tom, že Belcredi stanul na čele spolků reprezentujících obě hlavní křídla národní strany: r. 1868 se stal předsedou Matice moravské a r. 1870 předsedou Katolicko-politické jednoty v Brně.

218 Srov. Volební výbor konzervativní strany z r. 1890: Belcrediho deník z 14. 6. 1890; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.

219 Belcrediho deníky z 16. 5., 17. 5., 23. 5. a 2. 6. 1885; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.

220 Získala jen 5 poslanců ve voličském sboru světeckých velkostatků a celkem asi 1/3 hlasů ve velkostatkářské kurii, tj. mezi 50–60 hlasy.

221 Srov. výše pozn. 212, kde kritické připomínky J. Chlumeckého.

Tento blok federalistů dostal po přerušení pasivní rezistence národní stranou r. 1874 silné trhliny. Belcredi, který už v 50. letech podporoval vznik katolických jednot na Moravě, se po r. 1870 podílel na jejich politizaci i politizaci jejich tiskového orgánu Hlas. Už v průběhu 70. let ve snaze posílit odpor proti aktivní politice národní strany hledal s představiteli těchto jednot cestu k uskutečnění myšlenky budování separátní organizační sítě katolicky orientované části národní strany.²²² Tyto aktivity Belcrediho v katolickém hnutí v mnohém ohledu přesahovaly hranice Moravy. V 80. letech se zařadil mezi rakouské reformní katolíky, jejichž mluvčí K. Vogelsang se přičiněním E. Belcrediho stal r. 1875 redaktorem a později i šéfredaktorem listu Vaterland. E. Belcredi tak spolu s A. Liechtensteinem a F. Schönbornem patřili jako tzv. „sociální aristokraté“ k nejvýznamnějším činitelům sociálního křídla katolického hnutí v Rakousku.²²³ Belcredi se s listem Vaterland, za nímž od jeho vzniku stál, dostal až do kontaktu s vídeňským křesťanským sociálním hnutím.²²⁴

Orientace konzervativních velkostatkářů na katolické hnutí znovu zesílila v 80. letech, kdy opakované pokusy o dohodu se střední stranou ztroskotávaly a kdy snaha překonat izolaci konzervativců ve velkostatkářské kurii a dostat se do zemského sněmu prostřednictvím venkovské kurie narazila při říšských volbách r. 1885 na neústupnost vedení národní strany. Po úpadku staročechů na počátku 90. let tak Belcredi považoval přeměnu katolického hnutí ve „feste politische Organisation“ za „absolut notwendig“.²²⁵ Jeho kontakty s představiteli katolického politického hnutí (J. Pospíšilem a V. Ševčíkem) na počátku 90. let a jeho vůdčí postavení při přípravě sjezdu českých katolíků, který se konal za jeho nepřítomnosti 30. 7. — 1. 8. 1894 v Brně, už směřovaly k provedení reorganizace a politického osamostatnění katolického hnutí.²²⁶ I když přímá účast konzervativní šlechty na těchto akcích byla problematická,²²⁷ její podíl na genezi katolické politické strany byl patrný. Blízkost stanovisek pak byla potvrzena i později, když po smrti E. Belcrediho stanul v čele katolických aktivit a vydavatelského družstva Hlasu hrabě O. Serényi a když byl r. 1902 za katolickou

222 Srov. Belcrediho zápisky z 11. a 12. 3. 1875 a dopis F. Dudy E. Belcredimu z 24. 2. 1874; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.

223 E. Belcredi byl zpravodajem výboru pro novelu živnostenského zákona a na 2. sjezdu katolíků r. 1889 vedl spolu s K. Vogelsangem sekci „sociales“. R. KNOLL, Zur Tradition (1973) 103, 111–117.

224 Křesťanští sociálové usilovali o to získat Belcrediho pro přeměnu Vaterlandu v centrální orgán celého katolického hnutí v Rakousku. Srov. Belcrediho zápisky z 2. a 4. 11. 1890, 20. a 23. 2. 1892; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.

225 Promemoria E. Belcrediho určená biskupu F. Bauerovi z 5. 6. 1892; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.

226 Srov. dopis V. Ševčíka, pozdějšího poslance národně katolické strany, z 29. 10. 1893 E. Belcredimu, v němž už navrhuje konkrétní organizační kroky k přeměně okresních katolicko-politických jednot v jednotnou politickou organizaci s jednotným vedením, a další dopisy mezi Belcredim a J. Pospíšilem a J. Novotným z konce r. 1893; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.

227 Odpovědi pozvané konzervativní šlechty na výzvu Belcrediho byly pro národně český charakter sjezdu rozpačité. Srov. výše pozn. 212 (dopis A. Schönborna).

stranu národní v zemských volbách ve venkovské kurii zvolen hrabě F. K. Seilern a v říšských volbách r. 1907 J. Thun.²²⁸

2.3.5. POSUNY A HLEDÁNÍ KONSENSU VE VELKOSTATKÁŘSKÉM TÁBOŘE

2.3.5.1. Nové rozložení sil ve velkostatkářské kurii po r. 1879: I když byl hlavním dělítkem mezi konzervativními a liberálními velkostatkáři odlišný vztah ke státoprávním a národním otázkám a ke katolickému politickému hnutí, v průběhu let je možno právě i s ohledem na meze spolupráce konzervativní šlechty s moravskými staročechy sledovat relativizaci bariér mezi velkostatkářskými frakcemi na úkor jejich vztahu k národním stranám. První zásadní zlom v tomto směru přinesla už změna vlády r. 1879 a později k tomu přispívaly změny v celkovém politickém klimatu v monarchii, které byly provázeny rozšiřováním volebního práva a vystupňováním nacionálních postojů, relativizujících či modifikujících dosavadní čistě státoprávní rozměr otázky reformy monarchie.

Nástup Taaffovy vlády a její iniciativa směřující k vytvoření vládní strany středu vedly na Moravě ke společnému vystoupení umírněných představitelů konzervativních a ústavověrných velkostatkářů, které znamenalo počátek střední strany velkostatkářů a počátek významných posunů mezi velkostatkáři.²²⁹ I když společná kandidátka umírněných velkostatkářů, na níž byl zvolen i rozhodný státoprávní konzervativce E. Belcredi, zvítězila nad ústavověrnou kandidátkou, šlo vlastně také o citelné oslabení konzervativní strany, neboť zatímco E. Belcredi vstoupil do Českého klubu, osm ostatních umírněných velkostatkářů zůstalo jako „divočí“ mimo kluby²³⁰ a vytvořilo tak předpoklad pro vznik třetí strany mezi moravskými velkostatkáři, oficiálně ustavené až v r. 1881.²³¹

Průběh různých doplňovacích voleb v letech 1880–1883, v nichž všechny tři velkostatkářské strany postupovaly jako svébytné politické subjekty,²³² svědčil o posunech ve prospěch strany středu, která se distancovala jak od vyhraněného liberalismu ústavověrných, tak od státoprávního doktrinalismu konzervativních velkostatkářů. Příliv hlasů z řad bývalých ústavověrných voličů a spolupráce

228 ALMANACH MORAVSKEHO SNĚMU ZEMSKÉHO (1906) 251; J. KOSMÁKOVÁ, Parlamentní volby (1968) 142.

229 V Čechách došlo také ke kompromisu ve velkostatkářské kurii, ale ne k vytvoření společné kandidátky.

230 Belcredi to považoval za „Spaltung in der konservativen Fraktion“. Srov. Belcrediho zápisky z 11. 12. 1880; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.

231 G. KOLMER, *Parlament* 3 (1904) 477; R. LUFT, *Die Mittelpartei* (1987) 198–200.

232 V četných doplňovacích volbách, k nimž je řada materiálů uložena v pozůstalosti J. Chlumckého (G–46) a S. Berchtolda (G–138), vystupovali konzervativní a střední velkostatkáři se společnou kandidátkou, ale s oddělenými volebními prohlášeními. Srov. např. kandidátku pro doplňovací volby v září 1883 „An die P. T. Herren!“ MZA, G–138, k. 98, in.č. 392, na níž jsou společně kandidováni F. Spiegel, R. Stillfried, S. Berchtold a F. Vetter.

s konzervativním křídlem šly ovšem zpočátku hlavně na úkor pozic levice.²³³ Hledání nové rovnováhy ve velkostatkářské kurii se neobešlo bez zostření volebního boje mezi velkostatkářskými stranami, který vyvrcholil v r. 1883, kdy spory o oprávněnost zásahu moravského místodržitele F. Schönborna do průběhu doplňovacích voleb v neprospěch liberálních velkostatkářů vedly k proměně koaličních partnerů. Namísto koalice konzervativců a středu nastoupila od zemských voleb r. 1884 koalice ústavověrných a středních velkostatkářů. Zatímco si tyto strany rozdělily 25 mandátů druhého sboru velkostatkářské kurie v poměru 17 : 8 mandátů, konzervativní velkostatkáři zůstali odkázáni jen na první sbor s celkem pěti mandáty.²³⁴ Toto rozložení sil mezi velkostatkářskými stranami zaručovalo v letech 1884–1896 převahu ústavověrných velkostatkářů v první kurii a tím i převahu německým liberálům také na celém zemském sněmu.

Určitá izolace a defenzíva, v níž se ocitla konzervativní strana v důsledku odporu většiny moravských velkostatkářů proti jejímu státoprávnímu federalismu,²³⁵ nebyla důsledná ani trvalá. Zesílení nacionalismu v 90. letech a rozšíření volebního práva nutily všechny tři velkostatkářské strany k větší distanci od svých koaličních partnerů z obou národních táborů a vedly je naopak ke vzájemnému sblížení. Výrazem těchto posunů mimo jiné bylo na jedné straně vystoupení ústavověrných velkostatkářů z Klubu sjednocené levice v říšské radě r. 1895 a vytvoření vlastního Klubu ústavověrného velkostatku,²³⁶ na druhé straně odchod konzervativních velkostatkářů ze společného klubu s národní stranou na moravském zemském sněmu na počátku r. 1895.²³⁷ Ke srozumění všech tří velkostatkářských stran přispěl potom volební kompromis při zemských volbách r. 1896, na základě kterého přenechala střední strana za souhlasu ústavověrné strany konzervativním velkostatkářům tři mandáty ve 2. voličském sboru nesvěřeneckých velkostatků a ti zase střední straně jeden mandát v 1. sboru svěřeneckých velkostatků.²³⁸ Obdobné kompromisní rozdělení mandátů mezi všemi velkostatkáři se opakovalo i při zemských volbách r. 1902.²³⁹

233 Podle R. LUFT, *Die Mittelpartei* (1987) 199–201, patřilo r. 1881 ze 170 voličů velkostatku 50 středním velkostatkářům. Belcredi odhadoval r. 1884 poměr mezi hlasy ve velkostatkářské kurii: 50 hlasů pravoce, 23 střed, 77 levice. Belcrediho zápisky z 27. 4. 1884; in: A. OKÁČ (ed.), *Deníky*.

234 Voleb ve 2. sboru se vůbec neúčastnili.

235 Při různých doplňovacích volbách v 80. a 90. letech obdržela vždy jen kolem 50–60 hlasů, tj. jen asi 1/3 z celého počtu 170 voličů. Toto postavení se odrazilo i v tom, že v letech 1885–1897 zůstala bez zastoupení na říšské radě a v r. 1897 získala jen 2 říšské mandáty. Pokus o kompromis r. 1885 mezi konzervativními a středními velkostatkáři ztroskotал na podmínce, aby nekandidoval E. Belcredi, a naopak došlo ke kompromisu mezi střední a ústavověrnou stranou, které si rozdělily 9 mandátů v poměru 5:4 ve prospěch středu. Srov. R. LUFT, *Die Mittelpartei* (1987) 206; Belcrediho zápisky z 15. 3. a 5. 4. 1885; in: A. OKÁČ (ed.), *Deníky*.

236 D. HARRINGTON-MÜLLER, *Der Fortschrittsklub im Abgeordnetenhaus des österreichischen Reichsrats 1873–1910* (Wien-Köln-Graz 1972) 43–45; E. RUTKOWSKI (ed.), *Briefe und Dokumente 1* (1983) 75; B. SUTTER, *Die Badenischen Sprachenverordnungen 1* (1960) 204–207.

237 J. PERNES, *Kompromis* (1985) 735; V. ŠLESINGER, *Z bojů* (1947) 22.

238 Srov. *Protokol porady z 10. 5. 1896 a svolání Kompromiss mit der Mittelpartei für die all-*

2.3.5.2. *Sbližování velkostatkářských frakcí*: Vzájemné sblížení moravských velkostatkářských stran nebylo absolutní, ale bylo bržděno jejich těsnějším sepeřím s velkostatkářskými stranami v ostatních zemích monarchie.²⁴⁰ Také nacionální extrémismus, který celkově velkostatkáře vzdaloval od spolupráce s národně orientovanými stranami, v období vyhocení nacionálních bojů přispíval k udržování určité názorové polarizace i mezi velkostatkáři. Zatímco konzervativní velkostatkáři po vydání Badeniho jazykových nařízení postupovali s celou pravici na říšské radě, ústavověrní velkostatkáři se prohlásili být solidární s německými stranami „v boji o oprávněné postavení Němců v Rakousku“. Přinutili tak hospitanty ze střední strany k vystoupení z Klubu ústavověrných velkostatkářů.²⁴¹

Velkostatkáři tak i na Moravě zůstávali stranicky stále rozděleni do tří frakcí a i nadále hledali kontakty s partnery obou národních táborů. Zároveň však, zdá se, na Moravě silněji než v ostatních korunních zemích, na situaci mezi velkostatkáři působila specifická konstelace politických sil na zemském sněmu, která tím, že už při volbách r. 1896 a 1902 byl vznik německé nebo české většiny odvislý od několika málo hlasů střední strany velkostatkářů, udržovala politickou prestiž a váhu velkostatkářů jako celku a zároveň zvyšovala potřebu a výhodnost jejich koordinovaného a celkově jednotnějšího postupu.²⁴² Na rozdíl od pohnutých nacionálních třenic za Badeniho vlády moravští velkostatkáři bez ohledu na frakční příslušnost reagovali na výbuch nacionálního šovinismu po brněnském „Volkstagu“ v říjnu 1905 mnohem zdrženlivěji a vnitřně mnohem semknutěji.²⁴³ Smír uvnitř velkostatkářské kurie, opřený o vědomí společných sociálně ekonomických zájmů, se už v predešlých letech stal předpokladem klíčové role moravských velkostatkářů v permanentním vyrovnávacím výboru moravského zemského sněmu a při dlouholetých jednáních o národnostní smír na Moravě, která právě jejich přičiněním došla bezprostředně po brněnském „Volkstagu“ k úspěšnému završení.²⁴⁴ Zprostředkovací úloha středních velkostatkářů umožnila,

gemeinen Lantagswahlen 1896; in: MZA, G-46, k. 3/XXI; dále srov. Über die Compromiss im mährischen Gro grundbesitz; in: Beobachter 3, č.16 (18. 4. 1896) 4; Die Großgrundbesitz in Mähren und die mährischen Landagswahlen; in: TAMTÉŽ 3, č. 22 (30. 5. 1896) 1-2; ZPRÁVA NÁRODNÍHO KLUBU (1896) 27-28.

239 J. MARTINEK, Materialien zur Wahlrechtsgeschichte der Großgrundbesitzerkurie in den österreichischen Landtagen seit 1861 (Wien 1977) dis. práce 387-388.

240 To se týkalo především ústavověrných velkostatkářů na čele s J. Chlumeckým, kteří už v 80. letech byli v těsných svazcích s liberály ostatních zemí v Klubu sjednocené levice. J. Chlumecký zůstával i později v popředí koordinace a porad ústavověrných velkostatkářů z Předlitavska. Srov. materiály in: MZA, G-46, k. 13/VI a VII, k. 14/XIX.

241 Srov. provolání z 10. 12. 1897 „An die Herren Wähler des verfassungstreuen Großgrundbesitzes!“ MZA, G-46, k. 14/XIX; Srov. též E. RUTKOWSKI (ed.), Briefe 1 (1983) 413-415.

242 Srov. kalkul in: ZPRÁVA NÁRODNÍHO KLUBU 1896-1898 (Brno 1898) 3.

243 VALNÝ SJEZD DŮVĚRNÍKŮ NÁRODNÍ STRANY NA MORAVĚ DNE 20. KVĚTNA 1906 (Brno 1906) 15.

244 Srov. A. SKENE, Ausgleich in Mähren (Brünn 1910); R. LUFT, Die Mittelpartei (1987); H. GLASSL, Der mährische Ausgleich (1967); J. KOLEJKA, Moravský pakt (1956); též dobové brožury J. ŽÁČKA, V. PERKA a E. KALABIŠE.

aby si moravští velkostatkáři jako celek i v nové situaci vzniklé po reformě volebních řádů do moravského zemského sněmu a reformě jeho jednacího řádu i napříště udrželi významné pozice v zemské politice na Moravě. I když i po r. 1905 mezi velkostatkářskými stranami existovaly vzájemné rozpory a přetrvávaly opačně orientované kontakty s národními stranami,²⁴⁵ celkově vystupovaly všechny tři frakce velkostatkářů v období 1896–1914 mnohem koordinovaněji a vůči ostatním politickým táborem sevřeněji.

2.3.5.3. Sociálně ekonomické souvislosti: Příčiny názorového rozptylu velkostatkářské politiky i pozdější silnější tendence k hájení společných zájmů měly své hlubší kořeny v rozdílném postavení jednotlivých skupin šlechty. Jednoznačná převaha ústavověrné šlechty mezi moravskými velkostatkáři mohla v omezené míře a jen v počátcích konstitucionalismu těžit z tradičního latentního odporu moravské šlechty k hegemonistickým nárokům české šlechty, která byla ve své většině laděna konzervativně²⁴⁶ a státoprávně.²⁴⁷

I když šlechta jako celek představovala vůči ostatním vrstvám vyhraněnou sociální skupinu, přesto uvnitř této privilegované společnosti existovaly podstatné rozdíly, které vyplývaly ze souvislostí sociálně ekonomického postavení šlechtické společnosti na Moravě. Moravští velkostatkáři byli ve svém celku více spjati s průmyslovým podnikáním a jejich zájmy tak byly blíže německým měšťanským podnikatelům než v Čechách, kde mezi šlechtou převažovali latifundisté. Nešlo jen o to, že na Moravě z 30 velkostatkářských poslanců jen 5 poslanců, kteří byli voleni v prvním voličském sboru majitelů fideikomisů, inklinovalo jako představitelé vysoké aristokracie a zároveň latifundisté ke konzervativní šlechtě, zatímco poslanci z druhého početnějšího voličského sboru za nesvěřenecké velkostatky v počtu 25 poslanců náleželi ve své většině takřka výhradně k ústavověrné straně. Tato politická orientace souvisela, jak už dříve dokázal J. Janák, s jejich zájmovou podnikatelskou orientací.²⁴⁸ Z dvacetipěti poslanců zvolených roku 1873 za nesvěřenecké velkostatky se pět poslanců podnikatelsky jednoznačně angažovalo v průmyslové oblasti, dvanáct dalších bylo sice činných v oblasti zemědělské výroby, ale řada z nich zároveň měla své zájmy orientovány i do oblasti průmyslové²⁴⁹ a osm dalších bylo vysokými důstojníky nebo státními byrokraty. Naproti tomu z pěti konzervativních velkostatkářů

245 Konzervativní velkostatkáři např. po moravském vyrovnání nabízeli českým poslancům spolupráci a v přípisě zasláném na počátku r. 1906 J. Žáčkovi zdůrazňovali, že chtějí „die kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung des czechischen Volkes nach besten Kräften zu fördern“. Mähren am Wendepunkt; in: Mähr. Volksbote 16, č. 4 (26. 1. 1906) 3.

246 Ukázaly to už spory o orientaci Vaterlandu, v jehož správní radě měla převahu konzervativní šlechta z Čech. A. OKÁČ, Rakouský problém 1 (1970) 189–190, 193–194.

247 Proto v opozici vůči nim moravští ústavověrní velkostatkáři přes svůj programový centralismus zároveň vehementně zdůrazňovali svůj moravský zemský patriotismus a lpěli na moravské autonomii.

248 J. JANÁK, K sociálně ekonomickým kořenům (1979) 57–72.

249 E. Tersch, F. Hopfen, H. Manner, Ad. Dubský byli členy správních rad několika akciových bank a průmyslových podniků.

podnikal v oblasti průmyslu jen H. Salm-Reifferscheidt, který se později také přiklonil k ústavověrným poslancům. Když r. 1885 E. Belcredi, který byl jako hlavní činitel živnostenského výboru poslanecké sněmovny nenáviděn brněnskými továrníky za prosazení živnostenské novely,²⁵⁰ hodnotil pozice své konzervativní strany, vysoce oceňoval, že v ní není „žádný žid, fabrikant ani někdo jinak závislý na velkokapitálu“.²⁵¹

Třebaže poměr mezi jednotlivými skupinami voličů i poslanců velkostatkářské kurie zůstával po celou dobu existence kuriového systému zhruba konstantní a podíl nešlechticů ve velkostatkářské kurii se příliš nezvyšoval,²⁵² přesto poměr mezi ústavověrnými a konzervativními velkostatkáři souvisel také se značnou úlohou nově nobilitované šlechty i nešlechtických poslanců mezi velkostatkářskými poslanci moravského zemského sněmu. Jejich váha korespondovala s převahou ústavověrných velkostatkářů. Roku 1873 z dvacetipěti poslanců druhého voličského sboru byli čtyři nešlechtici (z nich dva byli nobilitováni záhy v r. 1873–1874) a pět šlechtických poslanců bylo nobilitovaných teprve během 19. století.²⁵³

Naproti tomu sociálně ekonomická základna střední strany se vyznačovala vyhraněnější skladbou poslanců a voličů. Převažovala mezi nimi stará rodová šlechta (celkem dvě třetiny poslanců), zatímco nešlechtičtí velkostatkáři byli zastoupeni jen ojediněle. Přes značné angažování stoupenců střední strany v průmyslu (zvláště v cukrovarnictví) zůstávali zřetelněji než ústavověrní velkostatkáři společensky ohraničení vůči velkostatkářům jak z řad měšťanstva, tak i nové šlechty, od nichž se lišili také těsnějšími majetkovými, podnikatelskými i životními pouty k Moravě.²⁵⁴

Rozdíly v sociálně ekonomickém a společenském zázemí předurčovaly odlišnou politickou orientaci jednotlivých velkostatkářských stran i jejich orientaci na strany odlišných národních táborů. Spojenectví agrárněji orientovaných konzervativních velkostatkářů s národní stranou a ústavověrných velkostatkářů, důvěrněji spjatých s průmyslovým podnikáním, s německými liberály tak Lylo výrazem asynchronního průběhu emancipace českého a německého měšťanstva.²⁵⁵ Všeobecný vzestup české společnosti relativizoval předpoklady spojenectví konzervativní šlechty s českou politickou reprezentací, protože byl provázen na jedné straně nacionální a sociální radikalizací a na druhé demokratizací volebních řádů, která ve svých důsledcích směřovala k demontáži kuriového volebního systému. Zesílení politické izolace velkostatkářských stran vedlo k utužení jejich „kuriové solidarity“ a ke zvýšenému ohraničení vůči ostatním politickým

250 Belcrediho zápisky z 10. 7. 1886; in: A. OKÁČ (ed.), Deníky.

251 Belcrediho zápisky z 11. 6. 1885; in: TAMTÉŽ.

252 R. LUFT, Die Mittelpartei (1987) 190. Tabulka zde ukazuje, že vysoká aristokracie si udržovala značný podíl jak mezi voliči velkostatkářské kurie (přes 1/3), tak mezi jejími poslanci (kolem 2/3).

253 J. JANÁK, K sociálně ekonomickým kořenům (1979) 57–72.

254 R. LUFT, Die Mittelpartei (1987) 223–226.

255 Srov. L. HÖBELT, „Verfassungstreue“ und „Feudale“ (1991) 106.

stranám a táborům. Nakolik v období před první světovou válkou a během ní došlo k převážné identifikaci konzervativní šlechty s německou politickou i národní orientací — jak to v obecnosti předpokládá L. Höbelt a jak to naznačují sporé doklady²⁵⁶ — i v případě moravské konzervativní šlechty, zůstává ještě úkolem dalšího výzkumu.²⁵⁷

256 TAMTÉŽ, 112.

257 Výše zmíněná reakce některých konzervativních šlechticů na pozvání E. Belcrediho k účasti na sjezdu českých katolíků svědčí o převážně německém národním vědomí šlechty, na druhé straně rovněž citovaný přípis konzervativní šlechty J. Žáčkovi z r. 1906 svědčil o přetrvávání starých vazeb konzervativců na umírněné české politické síly.